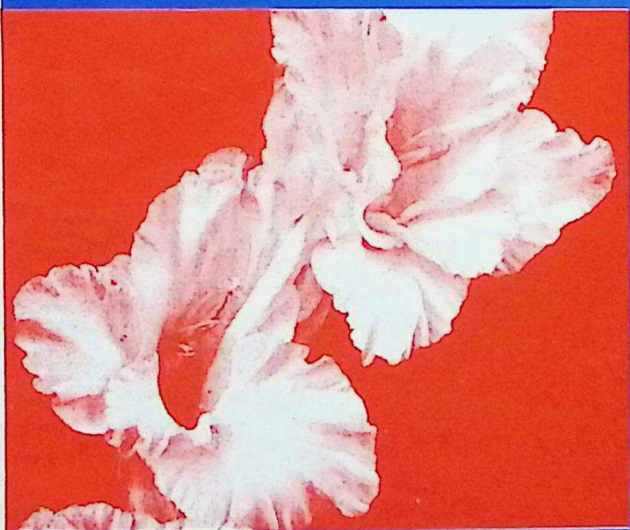
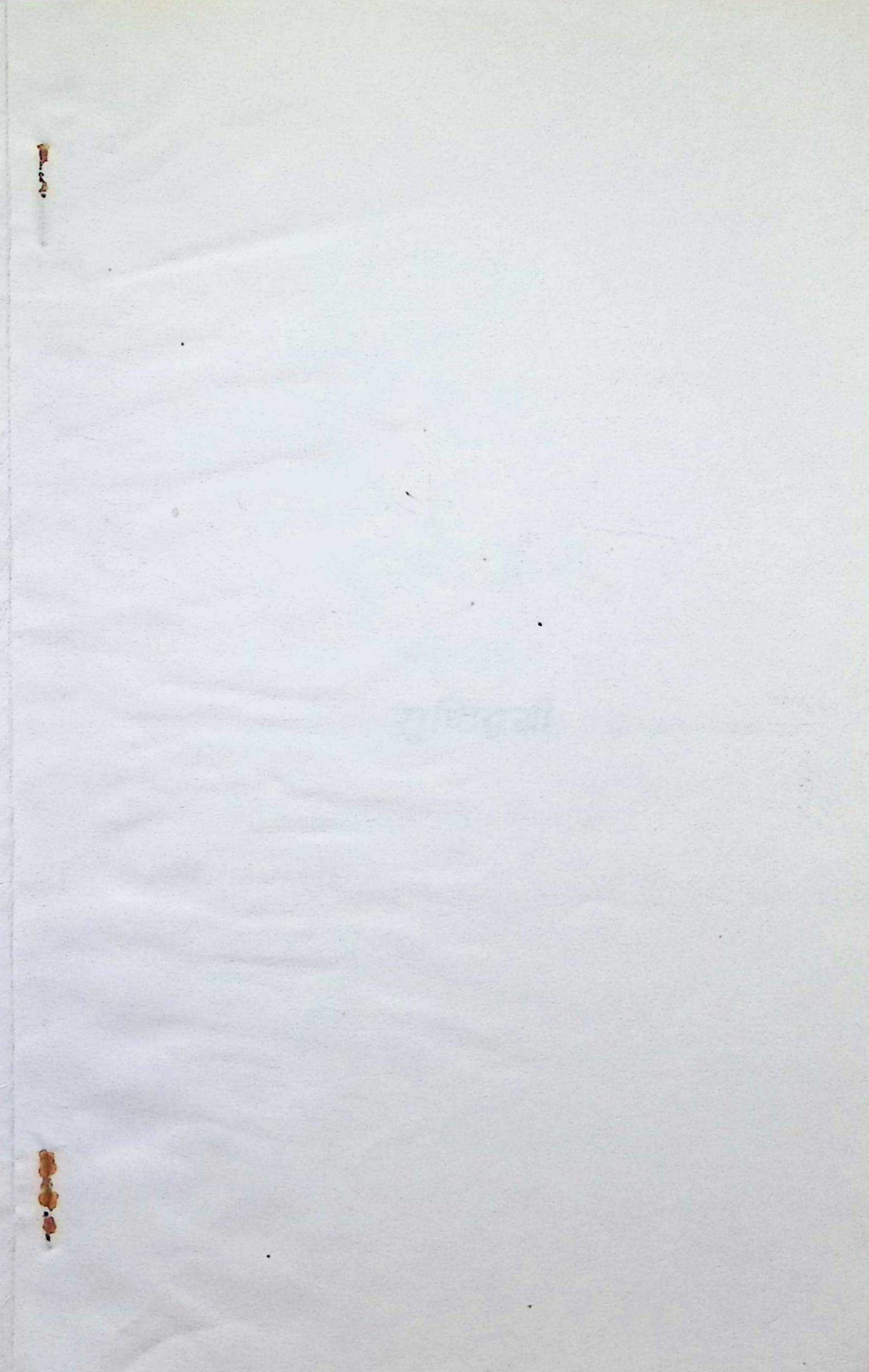

सृष्टिद्वयी

भरतराज शर्मा 'मन्थलीय'

सृष्टिद्वयी

सृष्टिद्वयी

खण्डकाव्य

भरतराज शर्मा 'मन्थलीय'

सृष्टिद्वयी (खण्डकाव्य)

Srishtidwayi (khandkavya)

काव्यकार : भरतराज शर्मा 'मन्थलीय '
मन्थली भन्ज्याङ बजार
रामेछाप ।

प्रथमावृत्ति : ५००थान
प्रकाशक : उन्नयन प्रकाशन
फोन. २४२९३०
काठमाडौं, नेपाल ।

पुनः प्रकाशनाधिकार : लेखकमा सुरक्षित

© : Author

मिति : २०५८

मूल्य : रु. ५०।-

प्राप्ति स्थान : ४३५ ख/१, का-२ मन्थलीय पल्ली,
घट्टेकुलो, डिल्ली बजार, काठमाडौं
दूरभाष नं. ४१७५३४
र

लक्ष्मीनारायण इन्टरप्राइजेज
मन्थली भन्ज्याङ बजार, रामेछाप

टङ्कणकर्ता : जानुकादेवी निरौला
फोन नं. : ४२९४७६

मुद्रण : कलाश्री प्रिन्टर्स, काठमाडौं

Srishtidwayi

ISBN: 99933-118-0-4

समर्पण :

ती दिवंगत र जीवन्त महिलाहरूलाई
ज-जसले आ-आफ्ना पतिदेवलाई शास्त्रीय अनुशासनमा रही
विवेचनरूपी आँखा दिइरहे र दिइरहेछन् ,

ती अभिभावकहरूलाई ज-जसले आ-आफ्ना आश्रयमा
रहेका बाल-विधवाहरूलाई मानवीय अधिकार दिइरहन्छन् र
दिलाइरहन्छन् ,

अन्तमा, ती दशनामी संन्यासी (जोगी) हरूलाई ज-
जसले घुमन्ते र मगन्ते पद्धति त्यागेर आत्मबोधका निम्ति
सुगम मार्ग गृहस्थी-धर्म लिन्छन् ।

... लेखक ।

जम्ल्याहा काव्य उन्नयनको अर्को प्रकाशन

उन्नयन प्रकाशनले यसपटक एउटा नयाँ प्रकाशन गौरवसाथ जनसमक्ष ल्याउँदै छ । प्रकाशनको परम्परा, परिवेश, वैचारिक भिन्नता भएको नयाँ प्रस्तुतिका साथ एक गौरवशाली प्राज्ञ भरतराज शर्मा 'मन्थलीय'को कृति प्रकाशन गर्ने मौका पाएकामा उन्नयन प्रकाशन ज्यादै गौरव अनुभव गर्दछ ।

दुई कथा एक सङ्गठन, एक रूप, सामाजिक अवस्था, ती विवसता, बालवृद्धका विवाहपछिको परिणाममा दिएको नवीनतम रूप यस्ता-यस्ता नवीन कुरा सामाजिक पक्षबाट व्यक्त गरिएका छन् । काव्यभित्र अर्को सहकाव्य इतिहासलाई लिएर देखाइएको छ । जम्ल्याहा काव्य आजसम्म यसरी आएको छैनन् । त्यसमाथि पनि वैचारिक नवीनताले नेपाली साहित्यमा दिएको यो नवीन योगदान मान्ने पर्दछ । महाकविको रूप, शैली, क्षमता भएका भरतराज शर्मा 'मन्थलीय'ज्यूलाई उन्नयन प्रकाशन गौरवसाथ 'धन्यवाद' गर्दै वधाइ पति दिन्छ ।

भाग्यसाथ भन्छौं, प्रकाशनमा गौरव गछौं र महाकवि मन्थलीयलाई फेरि पनि यस मौकाका लागि धन्यवाद भन्दछौं । उन्नयन प्रकाशनलाई यस्ता गौरवशाली प्रकाशनको मौका फेरिफेरि पनि मिल्दै जाओस् । भूमिका लेखक प्राज्ञ समालोचक नरेन्द्र चापागाउँमा विशेष धन्यवाद छ । त्यस्तै यस प्रकाशनमा सहयोग गर्ने प्रेसलगायत अन्य सहयोगीमा पनि धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं ।

उन्नयन प्रकाशन
फोन : २४२९३०

प्रबुद्ध कवि भरतराज शर्मा 'मन्थलीय' र उनका दुई काव्य :

विक्रम सम्बत् १९८२ मा रामेछाप जिल्लाको मन्थली बेसीमा जन्मनु भएका र वर्तमान काठमाडौंको घट्टेकुलामा बसोबास गरिरहनु भएका श्रीभरतराज शर्मा 'मन्थलीय' ७३ वर्षका वयोवृद्ध उमेरमा पनि काव्य साधनामा संलग्न हुनुहुन्छ । उहाँ संस्कृत तथा नेपाली दुवै भाषामा प्रबुद्ध काव्यकविताको रचना गर्न सक्ने एक साधनारत कवि हुनुहुन्छ । संस्कृतमा एक महाकाव्य, तथा दुई खण्डकाव्य, नेपालीमा एक महाकाव्य, एक काव्य, एक शोककाव्य, तथा तीन खण्डकाव्य प्रकाशित गरिसक्नु भएका श्रीशर्माका अन्य अनुवाद, काव्य, महाकाव्य आदि लगभग डेढदर्जनजति संस्कृत तथा नेपालीमा रचिएका कृतिहरू प्रकाशित हुन बाँकी रहेका देखिन्छन् । उहाँ अनवरत साधना संलग्न रहनु भएको हुँदा उहाँबाट अन्य कृतिहरू पनि रचिन सक्छन् ।

मेरा पिताका उमेरका एक प्रबुद्ध काव्यतपस्वीबाट आशीर्वाचन लिएर आफूलाई प्रेरित गर्नुपर्ने उमेरको म आज उहाँका काव्यका विषयमा मन्तव्य प्रकट गर्नुपर्दा लाजले पानीपानी बन्न पुगेको छु । 'सृष्टिद्वयी' मूल शीर्षक अन्तर्गत 'बुद्धिमती स्त्री' नामक सामाजिक काव्य र 'नागदह उपत्यका' नामक ऐतिहासिक काव्यको पाण्डुलिपि रहेको रातो डायरी मेरा घरसम्म नै पाउ कष्ट गरी मन्तव्य लेखिदिन अनुरोध गर्दै मलाई दिनु हुने आदरणीय कविवर श्रीभरतराज शर्मा 'मन्थलीय'ज्यूसँग यसभन्दा पहिले पनि भेटघाट हुने गरेको थियो । त्यति वेलेदेखि उहाँको काव्य प्रतिभाका सम्बन्धमा परिचय प्राप्त भइसकेको र उहाँको मप्रति वात्सल्यपूर्ण स्नेहको बदला मित्रवत् ममता राख्ने स्वभावसँग परिचित भइसकेको हुनाले मैले मन्तव्य लेखिदिने स्वीकृति दिएको थिएँ । कार्यव्यस्तताले गर्दा र काठमाडौं र विराटनगरको दूरीका कारणले उहाँबाट त्यति तागिता पनि नभएको हुनाले आज झन्डै वर्ष

दिनपछि उक्त काव्यहरूका विषयमा आफ्नो दुर्बल मन्तव्य प्रकट गर्न लाग्दैछु ।

संस्कृतका विशेष ज्ञाता, हिन्दु दार्शनिक पृष्ठभूमिमा आफ्नो चिन्तन दृष्टिलाई परिष्कृत तुल्याएका, निरन्तर काव्य साधनालाई नै आफ्नो तपश्चर्याको विषय बनाएका, तत्समनिष्ठ तथा तद्भवनिष्ठ दुवै किसिमका शैलीको प्रयोग गर्ने कुशलता प्राप्त गरेका अनि आफू र आफ्नो साधना जतिसुकै प्रबुद्ध रहेपनि अभिमानशून्य अत्यन्त साधु एवं शिष्ट स्वभाव भएका श्रीभरतराज शर्माका काव्य साधनाको मूल्याङ्कन यथोचितरूपमा भएको छैन, तापनि उहाँका कृतित्वको ऐतिहासिक धरोहर सदैव सबल रहिरहनेछ । सामयिक चमत्कारका चमचममा लट्ठ परेका आलोचक प्रत्यालोचक तथा समालोचकका आँखामा अनुसन्धानात्मक दृष्टिचेत प्रज्वलित भएपछि उहाँका कृतित्वको मूल्याङ्कन अवश्य हुनेछ । नेपाली काव्य कविताको इतिहासमा मात्र होइन, संस्कृत काव्य कविताको इतिहासमा पनि उहाँको कृतित्व जीवन्त रहनेछ । उहाँको परिष्कृत प्रतिभा पद्यमा मात्र होइन, गद्यमा पनि त्यतिकै मुखरित रहेको पाइन्छ ।

म जुन काव्यका विषयमा मन्तव्य प्रकट गर्न लाग्दैछु दुईमध्ये पहिलो 'बुद्धिमती स्त्री' नामक सामाजिक काव्य र दोस्रो 'नागदह उपत्यका' नामक ऐतिहासिक काव्य रहेको माथि पनि संकेत भइसकेको छ । 'बुद्धिमती स्त्री' को भौगोलिक परिवेश पूर्वी पहाडी गाउँ रहेको छ । त्यसको कथानक सामाजिक भईकन पनि अलिक घुमाउरो किसिमको छ किनभने एक ग्रामवालाको विवाह वृद्ध व्यक्तिसँग हुनु, वृद्धको मृत्यु भई बालाविधवा हुनु, कोटिहोम गराउँदै रहेका सन्यासीसँग विधवाको विवाह हुनु, पुत्र जन्मपछि पुनः संन्यासमै फर्किएका योगी धनाढ्य स्त्रीका नजरमा पर्नु, त्यस स्त्रीका अन्धा लोग्नेका लागि योगीसँग आँखा मागिनु, त्यस स्त्रीका ससुराले आँखाका लागि योगीलाई मार्ने प्रयत्न गर्दा सतीत्व शक्तिबाट नाग उत्पन्न भई हत्यागर्न लागेकाहरूलाई त्यसले डसेर मार्नु अनि त्यस बखत योगीले ध्यानमा शक्तिका रूपमा आफ्नै पत्नीको स्वरूप देख्नु, पुनः तिनैसँग गृहस्थमा आउनु र काव्यको समाप्ति हुनु आदिजस्ता प्रसङ्गरूप यस कथानक अन्तर्गत पर्दछन् । योगी पहिले योगी

वा संन्यासी हुनाको तात्पर्य भोगातिशयले पत्नी रोगी बनेका कारणले दमिनीलाई बलात्कार गर्न खोज्दा काँडा घारीमा लड्न पुगी क्षत-विक्षत हुँदा उसै दमिनीबाट मानवीय सहानुभूति प्राप्त गर्नु र आफ्नी स्वास्नीको मृत्यु भई पश्चात्तापका आगाले सल्कनु हो । यस्तो घुमाउरो वा जटिल कथानक खण्डकाव्यका निमित्त मात्र होइन, महाकाव्यकै निमित्त पनि पर्याप्त हुने देखिन्छ । उक्त कथानक सामाजिक भईकन पनि प्राचीन आदर्श एवं प्राचीन मूल्य र मान्यतासँग सम्बन्धित रहेको छ । पौराणिक सांस्कृतिक चेतनाकम शक्तिले कल्पना गरिएको सामाजिक कथानकले एकातिर उच्च सांस्कृतिक मनश्चेत भएका पुरुषबाट विधवाहरूमा गर्भाधान गराई वा प्रजननको मान्यता प्रदान गराई नारीलाई माता बन्ने अवसर दिनुपर्ने वैचारिक अवधारणा स्पष्ट पारेको छ भने अर्कातिर सतीत्वका महाशक्तिको महिमालाई उद्घाटित गरिएको छ । यसले गर्दा प्रस्तुत काव्य स्त्रीको महीयसी शक्ति सामर्थ्यप्रति आस्था जागृत गराउन सक्षम रहेको छ ।

दोस्रो काव्यमा नेपालको उत्पत्तिदेखि लिएर प्राचीन तथा मध्यकालको राजनैतिक इतिहासलाई मूल आधार तुल्याएको छ । यसमा ऐतिहासिक तथ्यहरूका विवृतिको अड्डन गर्नुलाई उद्देश्य नमानी इतिहाससँग सम्बन्धित खास खास मूल्यलाई आफ्ना कवित्वद्वारा अभिव्यक्त गर्ने लक्ष्य राखिएको पाइन्छ । तर कविबाट इतिहासप्रति व्यक्तिगत हस्तक्षेप भने गरिएको पाइदैन । कविले यस विषयलाई संक्षेपमा चित्राङ्कित न गरेर व्यक्तरूपमा अभिव्यक्त गर्ने काव्य प्रविधिलाई अंगाल्न सकेको भए प्रागैतिहासिक काल, प्राचीन काल तथा माध्यमिक कालका ऐतिहासिक मूल्यका सम्बन्धमा एक एक महाकाव्य संरक्षित हुन सक्तथे । तर कविले आफ्नो मन्तव्यमा क्रमशः आधुनिक कालीन इतिहासका खास खास सन्दर्भ र समयवधिलाई लिएर एक एक काव्य लेख्दै जाने कुराको संकेत गरेको हुँदा समग्रलाई लिँदा वृहत्तर महाकाव्यको संरचनाको रूपरेखा तयार हुने आशा गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत काव्यका विशेषताहरू एकातिर ऐतिहासिक मूल्यहरूको समुद्घाटन रहेको देखिन्छ भने अर्कातिर ती मूल्यहरू काव्यात्मक आस्वादसंगसँगै अवगत गर्न सकिने देखिन्छ । प्रागैतिहासिक वा पौराणिक आख्यान एवं

वंशावली आदिमा उल्लिखित तथ्यहरूको मर्यादामा रहँदै आफ्ना परिष्कृत दृष्टिचेत तथा राष्ट्रवादी सबल भावनासमेतको उपयोग गरिएको पाइन्छ । किराँतकालको ऐतिहासिक मूल्यलाई संक्षेपमा ग्रहण गरिएको भए पनि कविले किराँत जातिप्रति गम्भीर आस्था र किराँती संस्कृतिप्रति अगाध ममता राखेको पाइन्छ । मल्लकालीन इतिहासका सन्दर्भमा आलोचनात्मक दृष्टिले राम्रा नराम्रा कुराहरूको निक्कै लोपोन्मुख गरिएको पाइन्छ । मल्लकाल अघिको लिच्छविकालका प्रसङ्गलाई पनि कविले राष्ट्रिय भावनाको प्रवाहसँगै कोट्याइएको पाइन्छ । यस काव्यलाई सरसरी हेर्दा मात्रै पनि के अनुभव गर्न सकिन्छ भने नेपालको इतिहास पढिरहिएको छैन, एउटा स्तरीय काव्यको आस्वाद भइरहेको छ ।

यस कारण उक्त काव्यलाई एक स्तरीय काव्य कृतिका रूपमा लिन सकिन्छ । साथै यस काव्यले नेपाली ऐतिहासिक काव्यका इतिहासमा महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त गर्ने सफलता प्राप्त गर्न सकेको अनुभव हुन्छ ।

सामाजिक काव्यमा कविले तद्भवनिष्ठ शैलीको प्रयोग गरेको पाइन्छ भने ऐतिहासिक काव्यमा संस्कृतनिष्ठ शैलीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । सामाजिक काव्यमा प्राकृतिक तथा ग्रामीण सौन्दर्यको सम्यक् चित्रण गरिएको पाइन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्र तथा संस्कृतका रीतिकालीन काव्य शिल्पहरूको सम्यक् अध्ययन गरेका कविले आफ्ना काव्यमा अंशतः रीतिवादी प्रवृत्तिको प्रभावलाई स्थान दिएको पाइन्छ भने लेखनाथ तथा सोमनाथका काव्यकलाप्रति विशेष आस्था रहेका कारणले गर्दा कविका उक्त काव्यहरूमा शास्त्रीयताको प्रभाव गम्भीररूपमा परेको अनुभव हुन्छ । रोमान्टिक प्रवृत्तिको प्रखर धनी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका काव्य प्रवृत्तिको पनि आंशिक प्रभाव परेको पाइन्छ । यस कारण यी विविध प्रवृत्तिहरू एक अर्कामा यसरी विलीन हुन पुगेका छन् जसले गर्दा कवि भरतराज शर्माका आफ्नै शैली र आफ्नै प्रवृत्ति प्रतिष्ठापित हुन पुगेको अनुभव गर्न सकिन्छ । सम्पूर्णतः यिनै कारणले गर्दा कवि शर्माका उक्त काव्यहरू उत्कृष्ट काव्य बन्न सफल भएका छन् ।

श्रीभरतराज शर्मा 'मन्थलीय' एक प्रबुद्ध कवि हुनाका साथै एक विशिष्ट प्राज्ञ पनि हुनुहुन्छ । राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानका सदस्यका लागि प्राज्ञिक चयनमा उहाँको नाउँ अक्षसम्म पनि नपर्नु एउटा ठूलो

विडम्बना भएको छ । तर अत्यन्त धैर्यशील तथा स्वाभिमानी वा स्थितप्रज्ञ श्री शर्माको यथोचित मूल्याङ्कन हुने दिन पनि अवश्य नै आउने छन् । हामी उहाँका सचेत पाठकहरूलाई कस्तो अनुभव भइरहेको छ भने नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सदस्यका रूपमा चुनिन वा छानिन नसक्नु भए पनि उहाँ एक विशिष्ट प्राज्ञ हनुहुन्छ । उहाँ एउटा विशिष्ट कवि मनीषीको व्यक्तित्वका रूपमा अधिष्ठापित भइसक्नु भएको छ ।

नरेन्द्र चापागाई
चापागाई निवास
विराटनगर १५

आफ्नो प्राथमिक कथन :

भिन्न-वर्णी र भिन्न-सौरभी युगल फूल फुलाइरहेको कल्पित पाटली पुष्पलताको एउटा मृदु डाँठ बनाउन खोजिएको हो 'सृष्टिद्वयी' वा 'काव्यद्वयी' । फूलका नाम र रूप दुई भए पनि, बोटको नाम एउटै कल्पित भएजस्तै, सृष्टिद्वयीलाई पनि एउटै खण्डकाव्य मानिदिन निवेदन छ जसमा 'बुद्धिमती स्त्री' र 'नागदह उपत्यका' यी दुईमध्ये पहिलो 'बुद्धिमती स्त्री' काव्यका पात्र कविले पछिल्लो 'नागदह उपत्यका'को रचना गरेको कुरा स्पष्टै देखिनेछ ।

पहिलो काव्य 'बुद्धिमती स्त्री'ले 'मिठ्ठु'पछि मलाई विनोद वहारमा ल्याउँदा मभित्र जुन उद्देश्यहरू उब्जिए, ती यहाँ अभिव्यक्त भएका छन् । यसमा नेपाली साहित्य-जगतले पनि काव्यरस र सामाजिक श्रेय हुने केही अंश भेट्छ भन्ने प्रयास फलीभूत मानिने छ ।

पहिलो काव्य शृङ्गाररसबाट आरब्ध र शान्तरसमा समाप्त छ । साहित्यको श्रेयका निम्ति उठान शृङ्गाररसबाट र जीवनको श्रेयका निम्ति वैठान शान्तरसमा गरिएको हो । यस काव्यमा एकाध श्लोकचाहिँ प्राचीन संस्कृत कविका भावनामा प्रकारान्तरले आधारित भएर परेका पनि छन्, तर आफ्नै मौलिक रङ्गले पोतिएका छन् भन्ने लाग्छ । यस्तै रचना कवि शिरोमणि स्व.श्री लेखनाथ पौड्यालका कविताहरूमा धेरै ठाउँमा पाइन्छन्, जस्तो एक उदाहरण 'कालमहिमा' मा

“.....खाई अघाउन्न त्यो ।”

वाल्मीकिको कृति योगवासिष्ठमा यसको मूल यस्तो छ ..

“काल : कवलनैकान्तमतिरति गिरन्नपि ,

अनन्तैरधिलोकौघैर्नायं तृप्तो महाशन : ॥” १.३.१०

यस्तै मेरो यसभित्रको एउटा कवितार्थ :-

‘कस्तो कान्त वसन्त ! क्या ऋतु छ यो नौलाउने जिन्दगी,

एक्की छैन म आज छन्सँग उनै वैद्यव्य हर्ने अगि " पृ. ९७
यस्तैजस्तो संस्कृतमा पाठकहरूले नै थाहा पाउनु राम्रो ।

यस 'सृष्टिद्वयी'को पहिलो काव्य प्रसिद्ध समालोचक एवं गद्यपद्य दुवै विधाका अग्रणी लेखक कवि प्रा. श्री वासुदेव त्रिपाठीले मैबाट समग्र सुनी प्रबन्ध काव्यका निमित्त नपुग आवश्यक थप सामग्रीका सम्बन्धमा दिनु भएको परामर्शबाट अनुगृहीत छु, जुनअनुसार परिमार्जन गरी एतदर्थ उहाँमा हार्दिक साधुवाद अर्पण गर्दछु।

दोस्रो काव्य 'नगादह उपत्यका' नेपालको इतिहासका आधार भूमिमा लेखिएको हो । नेपालको इतिहासमा इतिहासज्ञहरूका अनेकानेक मतमतान्तर देखिन्छन् । प्रत्येक ऐतिहासिक घटनालाई निर्याल गरी यही सही हो भनी लेख्न यस अल्पज्ञमा सामर्थ्य भएन, तर यस काव्यभित्र कसैको आँखाले ऐतिहासिक त्रुटि देखेछ भने, बहुविज्ञ इतिहासकारकै अर्को मतले त्यसको खण्डन पनि पाइनेछ । एक न एक मतलाई आधार मानी लेखिएको हुनाले इतिहासका सम्बन्धमा मलाई लाग्दछ कि आफूले त्रुटि गरेको छैन । त्रुटि देखिन्छ भने, त्यो कुनै न कुनै इतिहासकारकै हो । यस लेखकका त्रुटि वा कमजोरीहरू त्यहाँ त्यहाँ अवश्य छन्, जहाँ जहाँ भाव दुरूह वा अभिव्यक्त छैन, भए पनि काव्यसम्पदाको कमीले रसभङ्ग छ वा शुष्क लाग्छ ।

काव्यको स्वरूप वाक्यमा भावमात्रको अभिव्यक्ति होइन, त्यो त भाषा बोल्न, लेख्न जान्ने जोसुकैले पनि गर्छ । वस्तुतः काव्य रसात्मक वाक्य हो । प्रभुसम्मित, सुहृत्सम्मित र कान्तासम्मित यी तीन थरीका वाक्यहरूमध्ये कान्तासम्मित हो काव्योचित वाक्य, जसले भावको अभिव्यक्तिमा पद वा वाक्य-समूहद्वारा सहृदयको हृदयमा गलित वेदान्तर आनन्द दिन सकोस् । त्यसैले काव्यमा भाव, तदनुकूल शब्दचयन, ध्वनि, लय वा छन्द हुनै पर्छ र यिनको संयोजनमा रीति, गुण, अलङ्कार आदि आफैं पर्न आउनु काव्यसाधनाको परिपाक हो । छन्दको सूत्रमा कविता उन्दा भावप्रवाही छन्द हुनै पर्छ । तब नै साधारणै कुराको अभिव्यक्तिमा पनि सङ्गीतध्वनि भनभनाउँछ अनि रचनाले काव्यत्व लिन्छ । भाव र शब्दका नूतनताको गरिमाबाट वैचित्र्य

पनि भयो भने त काव्यमा विशिष्ट आउने नै भयो त्यसैले यो काव्य नेपाली आबाल वृद्ध वनिताका मुखमुखमा मुखरित 'शार्दूलविक्रीडित' छन्दमा लेखिएको हो । प्रस्तुत रचना उपयुक्त उच्च कोटिका गुणहरूले सम्पन्न काव्य नहोला, तथापि यो इतिहास नभनिएको र काव्य भनिएको छ । काव्य हो वा होइन मर्मज्ञ पाठकले छुट्याउने नै छन् । जे जस्तो भयो, ऐतिहासिक शृङ्खलामा आवद्ध नभए तापनि, छिन्न शृङ्खलाका विकीर्ण प्रमुख बिन्दुहरूमा केन्द्रित भएर काव्य शैली राख्न खोजिएको हो, त्यसैले यस ग्रन्थलाई पूरै इतिहासको रूपरेखा नमानी काव्य धाराका दृष्टिले हेरिदिनु औचित्य हुनेछ ।

मल्लप्रशासन सँगसँगै काव्यको अवसान भएको छ । यस प्रयासको फल पाठकहरूमा स्वादु भएछ भने, मल्लकालपछिका शाहकाल, २००७ सालको जनक्रान्ति, पञ्चायतकाल र वर्तमान प्रजातन्त्रको उषाकालसम्मका चारोटा अरू खण्डकाव्य यस्तैरूपमा लेख्न साहस आउने छ, आयुर्दा र स्वास्थ्यले दिए ।

अन्तमा यी दुवै काव्यका सैद्धान्तिक बिन्दुहरूमाथि नीरक्षीर विवेकले समग्ररूपमा विश्लेषणात्क आलोचना कुनै न कुनै कालमा कसै न कसैबाट हुने नै छ, तर यिनमा प्रथम साधु मन्तव्य प्रदान गरिदिनुहुने नेपालका वरिष्ठ समालोचक, वरिष्ठ साहित्यकार, विद्वान् प्राध्यापक श्रीनरेन्द्र चापागाईंमा एतदर्थ हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस काव्यको प्रकाशनार्थ सम्पूर्ण अभिभारा लिई काव्यलाई प्रकाशन गरिदिने उन्नयन प्रकाशनलाई र निःशुल्क कम्प्यूटरमा टङ्गण गरिदिनुहुने श्री गोकुल थपलियालाई पनि हार्दिक धन्यवाद नदिइरहन सक्तिन । एवं यसको पुनर्टङ्गण गरिदिनुहुने र प्रकाशनलाई सक्रिय प्रेरणा दिनुहुने श्री लेखप्रसाद निरौलाज्यू र उहाँकी श्रीमती जानुकाज्यूलाई पनि साधुवाद टप्प्याउँछु ।

मानौं-उपत्यका नारी ! त्यो नागदह नै नर !
जोगिनीसँग जोगी भैं दम्पती कति सुन्दर ! ॥

बुद्धिमती स्त्री

प्रथम चरण

(क)

सैलुडेश्वरमा पैले' भक्तिपूर्वक ढोम्दछु ,
सैलुडे अनि जोगीका जोडीको काव्य लेख्ताछु ॥

१

सम्भौँ-सैलुड लेकको शिखरका जोगीसँगै जोगिनी,
मानौँ-मन्दिरको चुचे गजुरका पङ्खीसँगै पङ्खिनी,
ठानौँ वा कविकल्पना-भवनका राजा र रानी कुनै !
भन्थे "एक विना छ अन्य अधुरो" संसार जानी तिनै ॥

२

साँच्चै हो जगती हुँदैन बृहती जायापती बेगर,
जायाले निजबाट अंश पतिकै जन्माउँछे सुन्दर,
पत्नीका परिवेशमा प्रणयले सौन्दर्य भोग्छन् पति,
जोडा जोडिनु ज्यूनुको रहरमा हो पाउनु श्री, गति ॥

३

'गौरीशङ्कर'का उँचा हिमचुली उस्तै उता उत्तर,
जोडा साथ गुराँसको गउनमा रानीचरी मास्तिर,
भर्ना भर्भर खाँद खाडल भरी भर्दौँ मुहानै फुटी,
यो सौन्दर्य-त्रिवेणिमा थप थियो ती दम्पतीको कुटी ॥

४

नौलो जीवनको परस्पर सुधा प्यूने मनोमन्थनी
के हुन्थे र प्रपञ्चबाट पर ती जोगी भए तापनि,
भूटो भन्नु कसोगरी प्रकृतिको यो फूलबारीकन
को भन्ने अनि पाप ती नर-नरी जुट्ता फुकी जीवन ? ॥

५

पैद्वेका वनजात पुष्प तिनका शृङ्गारका हुन् कुरा,
वैरेका सुकुमार भाव मनका हुन् क्लेश काट्ने छुरा,
ती जोगी अनि जोगिनी वर-वधू जोडा नयाँ सुन्दर,
भोगीको रति रागिणी मधुमयी दिन्थ्यो कुटी मन्दिर ॥

६

आफैलाइ रुचाउने रुचिमती पाई प्रिया पद्मिनी
आफैलाइ मनाउने मन धुने पाई पति प्रोद्यमी
फूलै फूल फुलाउने तरु-लता जस्तै हुने छन्दमा
मिस्थे मानव-मानवी मुसुमुसे मुस्कान मृद्-गन्धमा ॥

७

त्यो दाम्पत्य महत्त्वयुक्त जति हो, त्यस्तै कहाँ लेखिने,
जो आकाश र भूमिका मिलनको रेखासँगै रेखिने,
भन्थे छक्कपरी परी वनचरी या किन्नरी, किन्नर,
“तारातुल्य दुई मिली धरणिमा बिछ्याउँछन् अम्बर” ॥

८

धर्तीको वनबीच इन्द्रपुरको उद्यान ओर्लेपछि,
पीर्तीको मनमाभ्र मन्द्र रवमा उद्गान कुर्ले पछि,
ऊर्जा भैं रस छल्किने हृदयमा आकाश गङ्गा बही
मान्छेमा पनि जो भयो सुख कतै दाँजिन्नथ्यो त्यो सही ॥

९

निस्कन्थे रवि भुल्किँदा शिखरमा, मानौं त्यसैका मणि !
ती लुक्थे हिम-पातको प्रहरमा बाली गुफामा धुनी,
आँतैको सुख चाहिँ वस्तुधनले पाइन्न निर्वाधतः,
रोजा हुन्छ त्यहीँ, जहाँ छ दरिलो दाम्पत्यको दौलत ॥

१०

कैले कोमल कोपिला बकुलले उक्साउँदा रङ्गमा,
कैले फकिउँदा गुराँस रसको मस्ती लिने भृङ्गमा,
कैले कीट-पतङ्गका युगलको आनन्दका ढङ्गमा,
राख्थे भावुक दृष्टि सृष्टि-लहरी सम्भरेर क्या दङ्गमा ! ॥

११

कैले पुष्पित कुञ्जभिन्न दिलको दौडान टुङ्ग्याउँथे,
 कैले निर्भरमा नुहाउन सँगै गौराङ्ग नङ्ग्याउँथे,
 कैले पुष्प-परागले प्रणयको पर्यङ्क रङ्गाउँथे
 या कैले परिआउने पहलका आलाप लम्ब्याउँथे ॥

१२

कैले सैलुङ-देवमा पनि सयौँ थुम्कीहरूका मुगा
 अर्पन्थे सित, नील, रक्त हरिया जो हुन् गुराँसे थुँगा,
 कैले सैलुङ-जङ्गलै प्रणयको मान्थे खुला अञ्चल
 रामेछाप र दोलखा पनि छुँदा जो देखिने मञ्जुल ॥

१३

प्यासीलाई रसालु स्याउ पथमा जस्तो मिठो लाग्दछ,
 त्योभन्दा अधिकै महाप्रणयमा चुर्लुम्मिदा स्वाद छ,
 यै हो कारण त्यो समागम दिने माधुर्य नै स्वर्गको
 नारीको सुकुमार देह कि त हो आधार नै पुंस्त्वको ॥

१४

खुल्दा कान्त वसन्त पुष्पवनमा बैसालुको उत्सव,
 बल्दा ग्रीष्म छहारिला तरुमनि प्रेमालु पीतासव !
 वर्षा भ्रम्भम वर्षिँदा प्रणयको वर्षा बढी भन् अरे !,
 हुन्थे शारद चन्द्रका चहकमा ती द्वैत अद्वैत रे ! ॥

१५

जाडाका ऋतु आउँदा सँगसँगै दोटै अगेनोनिर,
 यद्वा सूर्य उदाउँदा किरणले पोल्ने तनू-मन्दिर,
 प्रीतिस्वाद बढाउने मधु पिई उल्लासिने ती दुवै
 चाहन्थे किन दुःख, दैन्य तलका ! बस्थे न ओर्ली कबै ॥

१६

छैनन् शीतल उष्ण धार जलका स्नानार्थ त्यो बासमा
 छैनन् कोमल तल्प अल्प धनको गार्हस्थको पासमा,
 छैनन् पेय नसालु, किन्तु मधुको छत्ता दुवैमा दुवै
 त्यै जित्थ्यो अनि ता धनाढ्य जनको कामाभिसारोत्सवै ॥

१७

न्यानो बन्धनमा नयाँ सृजनको नारी निहार्थिन् मुख,
 त्यै आश्लेषणमा कतै नर कि वा देख्थे दिनान्धो-सुख !
 त्यो तारुण्य फुकाउने मिलन हो हेमन्त-सूर्योदय,
 रङ्गिन्छे नलिनी नयाँ किरणमा, रङ्गिन्न ज्योतिश्चय ॥

१८

स्त्रीको सृष्टि उकास्न रत्तिनु ठूलो कर्तव्य मान्दाहुँदि
 जोगी जोगिन जान्दथे कि जगटे जन्जाल जोडेपनि,
 यद्वा पाउनु प्रीति पुण्य-फल हो भन्दै रसाए ऋषि,
 नारी बल्ल नराश्रया म छु भनी निर्धक्क भोग्थिन् खुसी ॥

१९

प्यँथे वल्लभ मिष्ट ओष्ठ-पुटमा ती प्रेयसीको मन,
 खोस्थिन् स्त्री रसरङ्गबाट ऋषिको निर्वाण आलम्बन,
 पुग्दा ईप्सित पूर्णचन्द्र-सुषमा लिन्थिन् अपूर्णा अब,
 पूर्णैपूर्ण परात्मभाव-गरिमा भो ज्ञात वा वास्तव ! ॥

२०

जोगी जाग्रतलाइ स्वप्न-मुनियाँ मान्थे कि थाहै न दी !
 भोगी स्वप्न-तरङ्ग जागरणमा खुल्थिन् मही-कौमुदी,
 उस्तै बस्न गएन कि प्रणयको आधारमा धारणा !
 संभोगान्त व्रतान्तकै सरह भो या प्रेमको पारणा ! ॥

२१

त्यो हो श्यामल, वन्य, धन्य धरणी लोभ्याउने लोचन,
 त्यो हो शाद्वल भूमि नित्य जसले डाकीरहन्थ्यो मन,
 त्यै भो ती दुइ निम्ति जीवन, जगत् रङ्गगाउने वस्तुतः,
 मान्छे शुद्ध वनस्पति-प्रकृतिले तानिन्छ राम्रैसित ॥

२२

हैनन् द्रव्य घटे घटी प्रणयको मात्रा हुने दम्पती,
 यद्वा द्रव्य बढे बढी वरणको मात्रा लिने आकृति,
 नेपाली अनुहारलाई मनले मान्ने परीवार ती
 जोडी हुन् सुख दुःख बाँडिरहने साथी र भार्यापती ॥

२३, (ख)

सृष्टिद्वयी (बुद्धिमती स्त्री) ४

त्यो जोडी किन बस्तथ्यो शिखरमा गाथा बताऊँ म त्यो
चाका भैं महको, यसैमनि कुनै पाहाडको गाउँथ्यो,
बस्तीमा पतिसाथ आर्य-कुलका नारी थिए कर्ममा,
यौटैका घरभित्र बाल-विधवा छोरी थिइन् मर्ममा ॥

२४

बस्थिन् बस्न त, किन्तु जन्मघरमै ती मृत्यु बोलाउँथिन्,
बूढासाथ बिहा भएछ बिचरी ! त्यै सन्धि टोलाउँथिन्,
सम्भके तापनि लाभ के र ! जसले सौभाग्य फर्किन्नथ्यो,
दोषीमाथि सजायनिम्ति न त वा न्यायालयै बोल्दथ्यो ॥

२५

खाएको ऋण, व्याज, तिर्न नसकी छोरी दिएको कुरा
कल्लाई कसरी भनून् पनि पिता ! भो गोप्य गोप्यै, बरा !
नेपाली गिरि-गाउँमा अभूतकै देखिन्छ यस्तो स्थिति,
रोक्तैनन् जन वा जनप्रतिनिधि स्वार्थी हुनाले मति ॥

२६

धर्माधर्म बुझाउने स्मृति, कथा, सुन्दा र पढ्दाहुँदि
जान्नेमा गनिए पनि, प्रकृतिका भ्रम्टा कहाँ टर्नु नि !
ढाकी मञ्जुल मञ्जरी सुतनुका मैली र धैली हुँदै
हिँड्दा बाहिर दृष्टिका पलक ती घोप्ट्याउँथिन् है ! सधैं ॥

२७

सोन्थिन् ती“ म छु एक श्वेतवसना तारुण्यको खेतमा,
बाजस्ता पति गैराए, न त भयो संवेदना चेतमा,
बिसूँ त्यो पहिलो बिहान, जहिले लाली चढ्यो शृङ्गमा,
लक्ष्यै प्राप्त गरेन पुष्पशरले सानी हुँदा अङ्गमा ॥

२८

कस्तो भत्भत पोल्छ भित्र मुटुमा वैधव्यको रापले,
हुन्थ्यो शीतल रङ्गिएत सिउँदो, छाड्दासरी पापले,
मेरो मानस-पुष्पका पटलमा मुस्कान भर्ने कुन !
यो चोखो विधिदेवको विरचना बेकार पार्ने किन ? ॥

२९

फुल्लन् कोमल कोपिला ऋतु हुँदा, च्याएसरी जोबन,
उठ्छन् उर्वर वासना, सलबले कामाशयी भैं मन,
गदैं आदर आउने मधुप हो संसारको कारक,
रोक्ता भूल हुनेछ, पुष्प-रचना वैलिन्छ व्यर्थै नि त ! ॥

३०.

के हेरी जिउने ? चरी पनि चरा साथी लिई उड्दछन्,
या फूलै पनि सृष्टिका प्रकृतिका आस्वादमा भुल्दछन्,
दाम्लो च्वाट्ट चुँडालि कुद्दछ कतै वेला हुँदा कोरली,
मै मान्छे नव बैँसको तिरिमिरी खुल्दा रुने एकली ! ॥

३१

कस्तो बन्धन ! चेतनै जडहुने ! के शास्त्र भन्छन् यही ?
या पढ्नेबुध शास्त्रका वचनको मर्मज्ञ छैनन् सही !
ज्युँदो लास जगाउने जगतमा भागेर जाऊँ कि त !
आफ्नै बान्धव-दैत्यका जकडमा फेलापरै वस्तुतः ॥

३२

दाम्पत्य स्थितिको महोच्च महिमा जान्ने छु केही पढी,
आफैंआफ नजीकका युगलका आलाप पस्छन् गढी,
टी.भी.बाट सताइँदा अभ बढी रोजै जिऊँ, के गरी !
यी मान्छे सब मार्दछन् नि ! किनहो मान्छे अमान्छेसरि !!!

३३

फुल्लन् फूल, फुलाउने प्रकृतिले माधुर्य थप्छिन् त्यहाँ,
त्यो निर्माण विना प्रयोग कुहुने चाला छ राम्रो कहाँ ?
यस्तो मान्नु अनर्थ हो र ! किन हो राख्ने भुटो आबरु ?
हाँस्तै बाँच्न सकून् सबै तरहका मातृत्व-धात्रीहरू ॥

३४

यी राता कलिला पलाश-पुटले पूर्वाङ्गहोस् याज्ञिक,
पाकेका वन-बेलको महकमा मस्ती लिवोस् पूजक
आफ्नै होस् घरबार, सुन्दर, सफा राख्नेछु जस्तै पनि,
त्यै गार्हस्थ्य समाइ मोक्षपदमा पुग्नेछु बाँच्तै पनि ॥”

३५

यस्तो चिन्तनरूपका अनलको ज्वाला सही षोडशी,
बाँच्छिन् 'आहुति' नामकी द्विज-सुता एकान्तमा नै बसी,
को बुझ्ने मनभित्रको दहन त्यो, लोकै तिरस्कारको-
आँखा लाउँदथ्यो, समाज अनि भो कारा विनाद्वारको ॥

३६

आए एक त्यहाँ जवान, हँसिला संन्यासको भेषमा,
बासै बस्नु थिएन लक्ष्य उनको, क्यै गर्नुथ्यो देशमा,
शान्ति-क्षेत्र भएन आर्यजनको 'नेपाल' भन्दै यती
भन्थे-हुन्न विकास खास नभए आध्यात्मिकी उन्नति ॥

३७

कोटीहोम गरौं भनेर उनले प्रस्ताव राखे जब,
मान्दा मानिसले, जुरी तिथि, भयो आरम्भ चाँडै तब,
मैट्नौसम्म चल्थो महामुनिसँगै सत्सङ्ग ग्रामीणको,
कर्माकर्म सुभी अँधेरमनमा रेखा पस्यो ज्योतिको ॥

३८

बाला 'आहुति' हव्यपाकहरूको गर्थिन् झुकी आहुति,
राख्थे अक्षत-योनि तीप्रति उनै निर्दोष कन्या-मति,
बढ्दा याज्ञिक अग्नि प्रज्वलित भै चिल्ला हुत-द्रव्यमा
जानिन् ती मुनिका मनोगगनका आह्वान संमौनमा ॥

३९

फुक्थ्यो मांसल बैस, किन्तु मनको माधुर्य फुक्तैनथ्यो,
मानौं रुद्ध वसन्तका कुसुमको कौमार्य छुट्दैनथ्यो !
आँखा चार हुँदा उठे मनमनै चौ चौ र चासो नयाँ
ती हुन् जीवननिम्ति ? या त छिन्नका आवेग बुझ्ने कहाँ ॥

४०

योगीको मनमा अनात्म-विषयी सङ्कल्पना बल्झियो,
आँखाबाट पसेर माझ मुटुमा स्त्री-वासना सल्कियो,
वैरागी मन रागिए सुख कहाँ मिल्दैन संसारको !
एकलो जीवनलाइ दोक्लिन दिए के भोग्न बाँकी रह्यो ? ॥

४१

सल्लो, साल, शिरीषको वन थियो बस्ती बसेकै मनि,
खोल्सामा त्यसभिन्न गाउँ- घरको गैह्री-पँधेरो पनि,
लागिन् स्नाननिमित्त जान विधवा एकलै सबेरै अब,
थाहा भो उनलाइ आशय, पुगे त्यै काल छोपी तब ॥

४२

टालो सानु थियो / थिएन तनमा बेने कि हेने बुझून् !
धाराको जल-वस्त्रमा तर तिनी भन्नु रूपसी देखिइन्,
मानो अम्बरबाट किन्नर-परी ओर्ली बसेकी खुला !
यद्वा शुद्ध कपूरले विरचिता, वक्षोरुह-श्रीफला ! ॥

४३

देखे पावन धाम तुल्य ऋषिले सौन्दर्य आकारमा,
देखिन् जीवनको प्रकाश उनले वैधव्यको भारमा,
आँखा जुध्नु जुध्ने, परन्तु तिनमा बेहोसमै होस भो,
पैहिन् वस्त्र, तथापि चीर-हरणी लीला हुने आस भो ॥

४४

गाग्रीले कटि लच्छिँदा अझ भए राम्रा रुपौला थला,
सोधे "के त पुनर्विवाह मसँगै गछ्यौं? खुलाऊ गला,"
हाँसी खिस्स हिँडिन्, परन्तु नफिरी बोलिन् जिती कोइली
'के शास्त्रोक्ति छ अग्नि तापन सकिने' भन्दै कुदिन् भैंकलि ॥

४५

संन्यासी कति भाग्यवान् ! द्विजसुता सर्वाङ्ग-कादम्बरी !
कन्याकै अनुभाव दृष्टिपलमा भल्काउँदी नम्बरी,
थाहा भै मनु-वाक्य पाउन पुनः सिन्दूर सौभाग्यको
वेदीमा निहुरिन् खुलाइ सिउँदो, रेखोसरि क्रान्तिको ॥

४६

त्यो स्युँदोभरि रक्तचूर्ण छरिँदा लावण्य भो भर्भर,
छर्ने सज्जन, योगिराज, मखका अध्यक्ष विद्वद्वर
लाई गाजल नेत्रमा, अधरमा लाली तिनी मुस्कइन्,
राता वस्त्र खुले, पुगेर सपना ऐँभातले मुस्कइन् ॥

४७

सृष्टिद्वयी (बुद्धिमती स्त्री) ८

कोटीहोम समाप्तिँदा लगन त्यै निस्तालु जन्तीहरू,
बाजा शङ्ख र घण्ट आग्निक शिखा साक्षी र होमे चरु,
कन्यादान भनौं कि ! बाल-विधवा-दानै^१ ऋचाको ध्वनि !
गुन्ज्यो मण्डपमा, पुरोहित भए दाता पिताकै मनि ॥

४८

यो शास्त्रोक्त विधान होइन भनी भन्नेहरूको मत
काटे पण्डितमा नवीन बुधले बोली प्रमाणै सित,
ती भन्थे स्मृति बोल्छ "शास्त्रविधिमा चल्दा बिचल्लीसँग
लोकैलाइ विपत्ति पर्दछ भने, त्यो मान्न छाडोस् जन ॥"^२

४९

कोही तैपनि भन्दथे "कुलवधू कस्ती कुलाङ्गार यो ।"
कोही चाँहि बताउँथे "अब बुझी पन्था सही शास्त्रको",
कोही ती यतिलाइ सम्म अधमै भन्दै घृणा गर्दथे,
कोही चाँहि समाज नैतिक हुने बाटो दिने भन्दथे ॥

५०

संन्यासी कति भस्म-लेपित भई दैला-पिँडी पुग्दथे,
कन्यामाथि घुमेन चक्षु कहिल्यै भिक्षा लिई हिँड्दथे,
उद्देश्यै न थियो हिँडे पनि कतै, एकलो अवस्था अगि,
ढोंगी भेष हटाउँदा त यिनको जाज्वल्य भो जिन्दगी ॥

५१

रितो चिन्तन काम-भोगतिर, त्यो आचार देखावटी,
सेतो वस्त्र लगाइ बस्नु जनमै, बेकार नाटीकुटी,
उद्देश्यै नहुने जिए पनि कसै एकलोपनाले अगि,
त्यै वैधव्य जहाँ पुछिन् युवतिले, फक्री फुक्यो जिन्दगी ॥

५२

दुःखाश्रु-स्रवणी सुकी अब बह्यो हर्षाश्रुको निर्भरी,
सुस्केरा बिसुरा हटी अधरमा भो मुस्कुरे माधुरी,
बस्थ्यो फुङ्गपना जहाँ, अब त्यहाँ रङ्गीन गोदावरी,
सुस्खा जौ जमरा बने सरि, तिनी हौसिन् न भै साँगुरी ॥

५३

^१ "या स्त्री त्कृत योनिः स्याद् गतप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति" ॥ मनुस्मृतिः । १.१७ ।

त्यो सेतो विधुवीपना समरमा संकेतिने हार हो,
 त्यै रातो सधुवी हुँदा नव जुनी प्रस्ट्याउने जीत हो,
 स्रष्टाको सुषमा बिलाउन दिने के धर्म, संस्कार हुन् !
 बालाले सृजना निमित्त कसिई नारीत्व-दीक्षा लिइन् ॥

५४

रोगी भैं मनले मरे पनि उठी जाग्यो पुनर्जोवन,
 जोगी वा विधुवी मरेसरि त हुन् एकाकिँदा जीवन !
 त्यागेका भवका प्रपञ्च तिनले ऐले सँगाले जुन,
 त्यो भू-स्वर्ग समात्नु हो, शिखरमा बस्ने यही कारण ॥

५५, (ग)

छाँगा छेउ कसेर बाँध तिनले ठूलै बनाए कुलो,
 पाखामा पनि धान भफ्किइ भयो त्यो अन्नपूर्णा थलो,
 जस्तो हो तृणको कुटीर फलले वा फूलले सुन्दर,
 खै त्यस्ता ! मल-धूम-धूसर घरै राजा र द्यौतानिर ॥

५६

कान्ते खेत मट्याइएर मलिलो, थोरै परोस् बीजन,
 बाली, सन्तति भैं, दिएर दरिलो पार्थ्यो गृहस्थाश्रम,
 सानै गोठ हवोस्, दुधालु दुहुनु गाई सवत्सा थिइन्,
 त्यो भुप्रे सुख स्वर्गकै सुखभने के हुन्छ? बढ्ता कि भन्ना ॥

५७

कान्ताले खर घाँसका मखमली ओछ्यान ओछ्याउँथे,
 खोल्साले मणि-हार तुल्य जलको सम्पन्नता ल्याउँथे,
 होहल्ला नहुने, प्रशान्त वनको, एकान्तका चासको,
 त्यो सानो घर ! दम्पती र प्रियता ! सत्पुण्यकै वास हो ॥

५८

स्त्री बस्ता सयपत्रिका सरि खिली भैं-भ्यालका प्रान्तमा,
 हाँस्ता वा हिम-शृङ्गतुल्य दिनको आरम्भ वा अन्तमा,
 भन्थे ती पतिभावमा "प्रियतमा ! आनन्दकी हौ जिमी",
 भन्थिन् ती पनि "प्रेमसार सुखको संसार सिङ्गा तिमी" ॥

५९

बस्तीबाट अलगिएर वनको सीमासँगै हो घर,
लिस्नोबाट चढी मटान पुगिँदा लाग्थ्यो उठे भैं स्तर,
पूर्वी पर्वत पर्दथ्यो परपरै, सन्ध्या, उषा, आउँथे,
पृथ्वीलाई उज्याल चन्द्र-रविको उत्पत्ति देखाउँथे ॥

६०

आषाढे दिनको उषा-प्रहरमै देखापर्यो मेहरो,
श्रीमान् सूर्य नछूयाङ्गिदा धरणिको हाँसी खुसी मन्थरो ।
“आए बादल बोझिला शशिमुखी !” भन्थे पति प्रेमले,
थप्थे फेरि “यिनै समान भइछ्यौ ! लौ बोल के हो त ए !”

६१

गाला बीच गुराँस ली गहकिली हेर्थिन् लता पोसिलो,
जो लिन्थ्यो अति पोटिलो र कमलो आषाढको कोपिलो,
मुस्काएर फिरी भनिन् “जिमिन यो निष्पट बाँझो थियो,
जोती बीज छरेर भो त फलिलो ! के भन्नु ! जानिन्न यो ?”

६२

ती बोले वन कुञ्जमा कति खुल्यो तिम्रो नयाँ लालिमा,
पाक्ता बेल द्विरेफले न त जित्यो तिम्रो नयाँ कालिमा ।
बेहानीपख शैलको शिखरमा बालार्कको शोणिमा !
यी सारा खुसका मुहान ! रसिली ! रोजै तिमी नूतना ! ॥

६३, (घ)

बेलैमा शिशु जन्मियो गुथुमुने, गार्हस्थ्य सम्पन्न भो,
छोराकी जननी भइन्, नव बिहा उद्देश्यले पूर्ण भो,
यौटा आत्मजमा र अन्य उसका मूली विधाताप्रति
दिन्थिन् हार्दिक दृष्टिका सुमन ती ली भावना प्राकृति ॥

६४

ती पत्नी पतिकी, स्वजात-शिशुकी माता, विभक्ता भइन्,
यौटी हुन्, तर कान्त, शान्त, दुइटा आभासमा रेखिइन्,
जस्तो-प्रेमवती, सती, सहगति, स्वाभाविकी मालती,
त्यस्तै स्नेहमयी, सुधा-रसजयी मातृत्वकी आकृति ॥

६५

चोखा चक्षु कटाक्षले अगि थिए हृद्भावका सेतु नै,
माताको महिमा लिई बदलिए वात्सल्यका हेतुमै,
लाग्दा बादल झिल्ल झिल्ल बिजुली चम्कन्छ वर्षाउन,
वर्षा-बिन्दु भरेपछि प्रकृतिको अर्कै छ मूल्याङ्कन ॥

६६

पैले मुस्कन तंसिने अधरमा बस्थे नियन्ता कुनै,
ऐले हल्ल हँसाउँथे मधुरिमा पोखी गढन्ता तिनै,
लज्जा-खण्ड न बैस-पिण्ड अहिले ! चुस्ने बस्यो काखमा,
नारीका अनुभूति, सुक्ख, नरले जान्दैन पुंसत्वमा ॥

६७

त्यो बैसे नव पुष्टिको चकचकी ऐले गिरे तापनि,
भो बेसै मधुमिष्ट दुग्धरसकी स्रोतस्विनी ती बनी,
गाई भैं दुहुनू हुँदी रसमयी माई रसाई रहिन्,
जल्ले बालकको शरीर बलियो पारेर हुर्काउँथिन् ॥

६८

चुस्थ्यो जीव भरेर भूमितलमा जो दूध बालामृत,
हुन्थ्यो तात्त्विक तर्कशील जनमा त्यै ईशको स्मारक,
कोही एक रहेछ गर्न कसिने संसारको खायस
भन्ने सत्य कुरो दुबैकन सुभ्रयो देखेर धारा दश ॥

६९

यो नौलो अनुभूतिले तृण, तर, प्राणीहरूमा दुबै
देख्ये सृष्टि र पुष्टिको प्रचुरता अव्यक्तद्वारा सधैं,
खाएका तृण, अन्न रेत, रज भै जन्माउने चेतन,
यस्तो अद्भुत कार्य हुन्छ, कसको ? भन्थे दुबैका मन ॥

७०

देखे छ्याङ्ङ विहङ्गमा सृजकका रङ्गी बिरङ्गी कला,
लेखेकै सरि चारु चित्र, पुतली पुष्पावलीमा खुला,
पन्छी, जन्तु र वृक्षका शिशु, मुना त्यै बाल भैं मोहन,
लाग्यो मानव-मूर्तिमा कि त बढी राम्रो कला-योजन ॥

७१

कस्तो मञ्जुल मानवीय रचना ! नक्षत्र भैं लोचन !
 आँखीभौं तिनमाथि रेखित कला-लालित्य भैं नूतन !
 उब्जेका मनका कुरा टिपिदिने आँखा छ रेशा जुन,
 गाला, नाक, निधार, कानहरुमा घन्कन्छ त्यै निःस्वन ॥

७२

ती सोच्ये कुन हेछ्छ यी नयनले ? निर्माण जो चर्मको,
 देख्ने भ्याल कहाँ र देख्छ त्यहीँ ती भ्यालमा बस्छ जो
 कल्ले सुन्दछ शब्द यी श्रवणले ? जो सिर्जना चर्मको,
 सुन्ने यन्त्र कहाँ र ! सुन्दछ त्यहीँ, ती यन्त्रमा बस्छ जो ॥

७३

वाणी भाव बताउँदो छ कसरी ? वा त्यै फुत्थो के गरी ?
 प्राणी भाव विभिन्न लिन्छ कसरी ? वा प्राण भो के गरी ?
 सासै बाहिर भित्र गर्छ कसको निर्वाध आदेशमा ?
 ती त्यो चिन्तनमा डुवे, जुन न भो संन्यास-वैधव्यमा ॥

७४, (ड)

“तिम्रै आर्य कुलीन नाक यसको, आँखा कि मेरै बस्यो !
 होला कोमल चित्तको र बलियो, हामी दुई भैं, कसो ? !
 भन्थिन् काख भरी धरी मणिसरी नारी निहारी शिशु,
 हाँस्थे दङ्ग परी पिता, मनमनै भन्थे कि हो यो वसु ॥

७५

मेरो नाम छ ‘पूर्ण’ जीवन-सुधा ! छौं नामले ‘आहुति’ ,
 हाम्रा नाम मिलाइ नाम शिशुको राखौं-न ‘पूर्णाहुति’ ,
 भन्दाखेरि ‘प्रसाद’ थप्नु बढिया भन्दै तिनी हाँस्तथिन्,
 चल्लालाई टिपेर चुम्बन गरी ती चाँचरी चल्दथिन् ॥

७६

त्यो आलो, मृदु बाल वृष्टिपछिकै जस्तो थियो आतप,
 या कायामय ब्रह्मचर्य-व्रतका माता-पिताको तप !
 उफ्रन्थ्यो दुइ हात, पाउ, बलले फालेर उत्तानिंदा,
 सप्रन्थ्यो त्यसकै परिश्रम परी त्यो स्वस्थतामा सदा ॥

७७

खेल्थ्यो जे पनि पाउँदा र मुखमा हाल्थ्यो विना भेदमा,
 हाँस्थ्यो खिस्स फिजाउँदै नव निधि बह्माण्डको फेदमा,
 हो बालो समदृष्टिको, नयनमा राख्थ्यो उज्यालो कला,
 यस्तै चित्त भए, विकार नहुँदा प्राप्तव्य हुन्थ्यो खुला ॥

७८

छातीमा मसिना मुठी भर गरी बामे सन्यो बालक,
 ताती गर्न तयारिदै र थिरिदै भन् भन् भयो साधक,
 लाग्यो हिंङ्गन यता उता टुकुटुकु ब्रह्माण्ड यात्रा सुरु,
 थाल्यो बोलन स्वजाति-शब्द पहिलो 'आमा' हुँदा ती गुरा ॥

७९

ढुङ्गो रत्न भई अबोध शिशुको पोल्ता भरी बस्तथ्यो,
 माटो स्वास्थ्य दिने महौषध हुँदै सर्वाङ्ग रङ्गाउँथ्यो;
 सानो मस्तकभिन्नको मत थियो "संसार मान्ने सम",
 ठूला मस्तकभिन्न जो छ विरलै ढाकेर बस्ता तम ॥

८०

रोए ती थुनले सुटुक्क मुखमा ट्याम्मै बुझो लाउँथिन्,
 हाँसे जोवनको सुधाकण भनी माधुर्य ती पाउँथिन्,
 बोले क्यै प्रतिवादसम्म नगरी स्वीकार ती गर्दथिन्,
 स्त्री सानो मुटुभिन्न सौरभ शनैः संसारको भर्दथिन् ॥

८१, (च)

"हाम्रो प्रेम प्रशान्त-सागर छ, भन् बालो खुल्यो चन्द्रमा,
 उठ्छन् भल्मल छाल छल्लल चली वात्सल्यका केन्द्रमा,
 आफ्नै पौरखको छ गाँस गुलियो निष्पापको वासमा,
 के खोज्ने अब हे महापुरुष ! छन् सौभाग्य यी पासमा

८२

मेरा प्राण ! म आज पुत्र-जननी ! नारीत्व-मातृत्वको,
 भिक्षा-दान गर्‍यो निरन्तर निशा नाशेर वैधव्यको,
 उत्थानार्थ समस्तका हृदयको या नीति या रीतिको,
 धर्ती हाँक मनुष्यका बिच पुगी ली भार नेतृत्वको ॥

८३

मैले यत्ति बुभें ..तिमीसँग बसी-सत्प्रेमले जो पनि
सम्झाए पछि भै उदाहरण नै पगलन्छ माछे बनी,
यो नेतृत्व कला ननाश वनको एकान्तमा, धीवर !
चिन्लान् मानिसले पुगे मुलुकको त्यै राजधानी तिर ॥

८४

केही द्रव्य छँदैछ, राखिरहँदा के भोग भो !, हे सुधी !
भेटौं विज्ञ महानुभाव, नगए मेटिन्छ तिम्रो गुदी,
धर्ती, स्वर्ग दुवै उपार्जित हुने साहित्यका फाँटका,
होलान् मानिस पुष्पिँदा कुटज भै बास्ना दिने काँटका ॥

८५

तिम्रो दन्दन दन्किँदा कलमको ज्वालामुखी नित्यशः
काला स्वार्थ र लोभका कटमटे भाला हुनन् भस्मशः,
खुल्ला हास्य मनुष्यभित्र खँदिलो निर्वाध उल्लासको,
भागलान् अन्त असन्त सन्त कहिने, जावौं त्यहीँ नै, कसो?

८६

मेरो सङ्गतमा परेर ननिको संन्यास छाडीकन
पायौ आश्रममा समुच्च तहको राम्रो गृहस्थाश्रम,
प्यारा ! भन्छु तथापि मानिस उँधो खस्ला परीवारका-
सीमैभित्र रहे नराखि हितकृत् ध्यान, क्रिया देशका ॥

८७

राम्रा दृष्टि र सृष्टिका प्रति उँभो आफ्नै न देख्ता मुख
आफै जङ्गलको जनावर हुने यो हैन हाम्रो सुख,
शिक्षा उत्ति नहोस्, तथापि पतिमा देखाउँथिन् स्त्री पथ,
भन्थे ती पनि जाउँला तर प्रिये ! मिल्लान् कहाँ मानिस !

८८

मान्छेभित्र छ सन्त मानव, त्यही हो देवता शङ्कर,
त्यै बस्ने नरको शरीर सुनको छाना हुने मन्दिर,
छोप्ता बाह्य असन्त वृत्तिहरुले देवत्व त्यो लुक्छ,
मान्छे लिन्छ पशु-स्वभाव, क्रमले त्यै हुन्छ है ! राक्षस ॥

८९

यस्ता राक्षस-राक्षसीहरु निकै उब्जाउने ज्याबल
चल्दैछन् नगरी भरी घरिघरी, यै सभ्यता रे ! तर,
क्यै पैदाइस छन् उँचा महलमा, क्यै धर्मका धाममा,
क्यै छन् भोज-भतेरका भवनमा, क्यै राजनीत्यादिमा ॥

९०

हत्या जीवनको, सदाचरणको, संस्कारको, स्वत्वको,
को रोक्ने ? मतिहीन सम्म चुचुरो ताक्तो छ नेपालको,
आफ्ना दुर्गुण, दुर्मतिप्रति अहो ! फर्केर को हेर्छ र !
कल्लाई, किन भेट्नु? योग्य कुन हो नेतृत्वको खातिर ? ॥

९१

छैनन् 'व्यास' उदीयमान अहिले हाम्रो दमौली तिर,
छैनन् राम-चरित्रका रचयिता नारायणी छ्यौ निर,
छैनन् 'दीप शिखा' लिने कवि, न वा नेपालका 'गौतम',
भेटिन्छन् न त 'भानुमोति'^१, न त छन् ती 'लेख', 'लक्ष्मी', 'सम',

९२

छैनन् लौ 'छविलाल' काव्य-रवले हृत्कुञ्ज गुन्जाउने
छैनन् 'शेष' स्वकीय सुख नगनी निःशुल्क शिक्षा दिने,
छैनन् संस्कृत-संस्कृति-प्रिय महान् आत्मा 'षडानन्दजी',
भेटिन्छन् न त 'पद्म', 'रुद्र' अथवा 'गोपालपाँडे' सुधी ॥

९३

छैनन् चार शहीद आज, न त छन् ती 'टङ्क' संसारमा,
छैनन् 'वि.प्र.', समाजवाद जसले रोजे नयाँ कालमा,
छैनन् देश निमित्त नै पशुपति-प्रार्थी रिमाल द्विज,
भेटूँ कोसित ? सुन्दरीसँग छु, यै सम्पूर्णता हो, बुझ ॥

९४

देखेमा पनि 'वाग्मती' पुर-नदी, चिम्लिन्छ आँखा त्यसै,
जो ऐले मल-मूत्रका ढल बने, स्वातन्त्र्यको रूप त्यै !
माथिल्ला धन-मान-लुब्ध हिँजडा ! तल्ला मनुष्यै तल !
याल्ली नै कसरी गरूँ समयले लत्तिन्छु एकातिर ॥

९५

^१ माया जनन्या ऊतिः इक्षणं यत्रेति मोतिः ।

कस्तो श्यामल शैल ! पुष्पवनमा छायाँ र सौगन्ध्य छन् ।
माया-प्रीति दिने-लिने दुइ जना हामी र यो बाल भन् !
आऊ काख, छ लाख, हे मधुमुखी ! एकान्तमै शान्ति छ,
हाँसे मानव-मानवी प्रणयमा, स्वर्लोक निष्कान्ति छ ॥

९६, (छ)

“कस्तो कान्त वसन्त! क्याऋतु छ यो नौलाउने जिन्दगी!
एक्ली छैन म आज ! छन् सँग उनै वैधव्य हर्ने अगि !
पुर्नेको निशि यो ! मधूपवनमा बोलाउँदैछन् शशी !
भर्छे आज त आँत पुष्पदलको शय्या रची उर्वशी ॥

९७

भन्दै केश कसेर पुष्प-गजरा टाँसेर नौली हुन,
लाई कज्जल कोषमा, अधरमा लाली थपी नूतन,
खोली दाडिम-दन्त क्यै प्रिय कहाँ आइन् जुनारे-स्तनी,
बोलिन् शाद्वलभूमि कोमल छ त्यो! देख्यौ त प्यारा! भनी ॥

९८, (ज)

खोजैखोज गरेर ‘तत्त्वमसि’ मा ती गर्दथे चिन्तन,
रोजैरोज उठेर शैलपतिको गर्थे उषा-दर्शन,
उच्चो ठाउँ ! अधःस्थ पाप नपुगी चोखो रहेको मन,
मीठो, शीतल, शुद्ध-वायु-जलले भन् स्वस्थ त्यो जीवन ॥

९९

पत्नी पुत्रवती, नयाँ घर, सँगै उद्यान, खेती अनि
कर्जाहीन गृहस्थता, ढलिमली आफ्नै थियो, तापनि,
आई बादल भैं सफा सगरमा वैराग्यका लक्षण
संन्यासी हुन भूतपूर्व यतिमा सङ्कल्प जाग्यो पुनः ॥

१००,

ती सोच्थे “व्रत-भङ्ग भो, जब खसें स्त्रीरूपको गर्तमा,
‘विश्वामित्र’ हिँडे फसे पनि अधि प्राप्तव्यकै गर्तमा,
“पत्नी पुत्र” भनी रमे नर-जुनी जानेछ नि ! व्यर्थमा,
“आधि व्याधि यिनै” भनी पर सरे, फालिन्न आवर्तमा ॥

१०१

संन्यासी हुनु मोक्ष-मार्ग लिनु हो, पन्छिन्छ संसार यो,
एकान्त स्थलमा बसेर अ-मनाः बन्ने समाधिस्थ हो,
यस्तो चिन्तनमा हुँदा विपिनमा आइन् मनोमन्थिनी,
देखाइन् तृण-तल्प भन् ! हरितमा चम्काउने चाँदनी

१०२, (भ)

देखे भावुकले मनोज-मनकी नारी, नबोली बसे,
छोपे चौदश चक्षुका चमकले, चौधुन्न चौ चौ पसे,
रोके तत्क्षण-जात रोमहरूको रोमाञ्चको मञ्चन
कस्तो सक्नु समर्पिताप्रति पनि प्रत्यक्ष स्वाँठै हुन ॥

१०३

बोले आग्रहमा उनी “अब तिमी आमा भयौ पुत्रको,
जोडेको घरबार हेर, सजिलो, सानो गृहस्थी छ यो,
देऊ बुद्धिमती ! बिदा, अब म त्थै संन्यासमा पस्तछु,
लागेका विषय-प्रपञ्चहरूका काला छिटा मेट्छु” ॥

१०४

तत्त्वज्ञान कहाँ र बालमनमा ! अन्धो भयो जोबन !
तिम्रो सङ्ग्रहले भयो विषयको भन् भन् कडा बन्धन !
देवी ! दुःख नमान कति यति भै जाने कुरामा तिमी,
पाटीमा सरि पान्थको मिलन हो तिम्रो र मेरो जुनी ॥”

१०५

“यो कस्तो परिहास हो ?” प्रणयिनी भन्थिन् गरी साहस,
थप्लिन् को बुध वज्र पुष्प-तरुमा हान्ला नसम्झी रस ?
छाती कोमल शब्दका अमृतले सिन्धी भिजाऊँ भनी
आएकी हुँ परन्तु प्राण लिन पो आँट्यौ तिमीले पनि ! ॥

१०६

सोच्छिन् “यो विरति प्रमादपन हो दुस्तर्कको दुष्फल ।”
सोच्छिन् मादक नेत्रका कलशले पोखेर भित्री भल,
“संन्यासी उहिले भयौ किन ? पुनः संसार फर्क्यौ किन ?
वैरागी मन आज फेरि किन हो ? प्यारा ! नढाँटी भन ॥

१०७, (ज)

ती जोगीले भने “नारी ! तोडैं संन्यासको व्रत,
तिम्रै खातिर हो, छैन अबलाई जरूरत, ॥

१०८

सुन्न चाह्यौ सबै मेरो जीवनी, म सुनाउँछु,
चित्त संन्यासमा राखी कर्मले बाँच भन्दछु”, ॥

१०९

थाले भन्न “अये ! अजान सँगिनी ! जन्मैं उँचो वंशमा,
पाएँ पद्म प्रशस्त फेरि कुलकी कन्या ‘मनोरञ्जना’, ॥
भोगें भोग सुहासिनी, हृदयिनी, अर्द्धाङ्गिनी ती सँग,
यौटै चित्त भयो, यहाँ छ जसरी तिम्रो र मेरो रँग ॥

११०

तिम्रै भैं उनको सदाशय भयो एकान्तमा कुण्ठित,
विद्युत् बादलमा समान वनमा बाला लुकिन् है अतः,
मैले पाइन कोप-दीप्त उनको सौन्दर्य हेर्ने सुख,
खोजें क्यै पङ्क्ति चन्द्रको चहकभैं भुल्क्यो उज्यालो मुख ॥

१११

बोलाएर भनेँ-प्रिये ! छतिउने छायाँ छ यो छिबिरें,
आऊ, फूल टिपी बनाउ कमलो ओछ्यान नौलो, अरे !
पल्ट्यौली सुखमा, म सुस्त मिचुँला सर्वाङ्ग तिम्रो तनु,
रानी बन्नु तिमी, मलाइ तर है! राजा भनी सम्भन्नु ॥

११२

सक्छौ सुन्न र ? भीरु ! आत्म-पतिको सौतासँगै प्रेम त्यो,
ती मेरी तर स्वर्गिणी भइसकिन्, ऐले तिमी भैं छ को ?
भन्दै फूल टिपी टिपी अलकमा लागे लगाईदिन,
राखिन् ‘आहुति’ले हुती अनि भनिन् सुन्दैछु जम्मै भन ॥

११३

“सोधें-कुन्तलमा सजाउन कुनै तारा टिपूँ चञ्चले !
तानूँ भल्मल पार्न जोर कलशै या इन्द्रिनी मन्त्रले ?
तिम्रा कोमल, चारु अङ्गहरुमा चढ्दैछ मीनध्वज !
भन्दा हाँसिदिइन् प्रफुल्ल दलको खोसेर हाँसो तब ॥

११४

सोधें-कोकिल-कण्ठबाट कविता मेरा तिमी गाउँछ्यौ ?
 नारीका स्वरमा सुनूँन मनको भाखा ! कसो भन्दछ्यौ ?
 लागिन् गाउन, पद्यका पद बसे रक्तोष्ठ-रेखा भरि,
 बिर्सी लौकिक दुःख, स्वादित भयो चिद्-बोधको माधुरी॥

११५

मीठो गायनले त्यहाँ कुमुदिनी, जो चन्द्रले चुम्बिता,
 त्यस्तै आर्तव पुष्पका तरुलता, अन्योन्य आलिङ्गिता,
 त्यस्तै पुष्प र भृङ्ग, जो मिलनको आनन्दमा बेसुरा,
 मान्थे सङ्गम मङ्गल, प्रमदमा हाम्रो गरुँ के कुरा ॥

११६

गुन्ज्यो गद्गद कण्ठनाद वनको निःशब्द त्यो रातमा,
 सुन्ने पात्र म मात्र, लाखन हुनन् अव्यक्त एकान्तमा,
 वर्षिन्थे नभमा भए यदि कतै आरूढ मेघावली,
 हर्षिन्थे कि मयूर खोल सहसा रङ्गीन नृत्यावली ॥

११७

गोरो, पुष्ट शरीर हो, मुख-शशी तिम्रै सरी बाटुलो,
 आँखा निर्मल, नीलरश्मि, मनको छायाँ चाहार्ने थलो,
 राता ओठ सुदन्तले चहकिंदा मेरो मनै नाच्यथ्यो,
 बस्ता काख भरी नितम्ब, कविता-कादम्ब भैं लाग्दथ्यो॥

११८

जस्तो रूप अखोट हो, प्रकृतिले त्यस्तै बलेको हिसी,
 जस्तो दीप निसर्ग सुन्दर ! मुखै त्यस्तो खुलेको खुशी,
 देख्यौँ गौर मुहारमा म तिनको त्यस्तो महाकर्षण,
 जस्तो मिल्दछ सुन्दरीसँग हुँदा सौन्दर्यको वर्णन ॥

११९

ऐले सम्म म सम्भ्रदै छु तिनको त्यो रूप वा ती गुण,
 ढाकेनन् विधिसृष्ट नव्य रुचिले त्यो अन्तरात्म-व्रण,
 तिम्रो सुन्दरता अलौकिक सरी देखिन्छ, निर्दोष छ,
 त्यो पैलो अनुभूति चाहिँ तर है ! मेट्त्तैन यै शेष छ ॥”

१२०

सुन्दै सत्य कुरा न भै मलिन क्यै भन्थिन् त्यहाँ 'आहुति'
मेरो प्राक् अनुभूति छैन, पहिला प्रेमी 'तिमी हौ पति,
मैमा प्रेम बसे अपार खँदिलो मेटिन्न के त्यो थिति ?
पूरे आत्म-कथा बताउन नल्यौ सङ्कोच प्यारा ! रति ॥

१२१

"बाआमा परलोकिएर धनमा स्वामित्व पाएपछि,
पानासक्त भएर आप्रजनका अर्ती नमानेपछि,
नाङ्गो भोग विलासमा लहसिंदा विद्या भयो निष्फल,
सम्पत्, शक्ति हत्याउने जन कहाँ हुन्नन् र उच्छृङ्खल ॥

१२२

भोगैभोग भएर रोग उनमा लाग्यो नछुट्ने गरी,
मैले पाइँन तृप्ति काम-रसमा इच्छा बढ्यो बेसरी,
जस्तै मस्त विलासमा रमिरहू, खै तृप्त हुन्छ्यौ? सखी !
यस्तै हो सुख लोकको, सुख सधैं वैरिन्छ तृष्णा रवसी ॥

१२३

रोगी स्त्रीसित बस्तथें किन, जसै राम्रा जुटे षोडशी,
कामीको मन तृप्त बन्नु कसरी ! खोजें नयाँ उर्वशी,
देखें वेग-विनोदिनी, विपिनमा जो काट्तिथिन् दाउरा,
के के भन्न पुगें, अनादर गरिन्, पक्रें दुबै पाखुरा ॥

१२४

खोज्यौ बुझ पछार्न माझ वनमा मैले उनैले पनि,
लाप्पामा कसिंदा घच्याडिइ खसैं मै मात्र कान्ला मनि,
सक्छन् स्त्री पनि टार्न दुष्ट जनको चेष्टा बलात्कारको,
जो दिन्छन् प्रणयी भए प्रणयले सीत्कार स्वीकारको ॥

१२५

भट्कार्दा कसरी खसैं, तल अहो! कस्ती दरी हुन् तिनी!
यद्वा ताकत सत्यको पथ हिँडे निस्कन्छ जस्तै पनि,
लड्दा ग्वाम्म गडे विषालु तृणका काँडा दुबै नेत्रमा,
नानी झिल्ल बली फुटे, भुवन भो निस्तज तत्कालमा ॥

१२६

रोजै काम गरूँ, छु दुर्बल कहाँ ! पीठै घिचूँ के भयो !
मोजैमोज गरी फुकीढल तिमी ! खाऊ खुवा ! के भयो !
निर्धो बाहुनले बराँठ दमिनी ताकेर के काम हो !
बाजे खोजन ख्याउटी” यति भनी आइन् तिनी सामु पो!

१२७

चिच्याएँ म अताल्लिदै अनि तिनै नारी दयाले भिजिन्,
डोर्याएर घरै पुर्याइ मसितै माफी दिनोस् है ! भनिन्,
जाँदा पाउ परें, उठेछ मनमा श्रद्धा सती स्त्रीप्रति,
छालाले दमिनी, परन्तु गुणले हुन् सम्झिने देउती ।

१२८

मेरो हालतमा असाध्य पिरिई मूच्छ्रा परिन् गेहिनी,
पश्चात् व्यूँझिइ अश्रुसिक्त मुखले गर्दीभइन् सोधनी,
काँडा माथि लडें अभ्रल्टिइ भनी छोपें बलात्कारको,
कालो आकृति, घाउमाथि उनले लेदो दलिन् भारको ॥

१२९

कालो काल भयो कलङ्क कलिको भो भालको काल्टिकी,
जालो जान सकेन, दुर्मति अभ्रै खोज्ने उनै च्याम्पटी,
नीलो व्योम र शस्य-श्यामल धरा देखिन् पर्यो फर्किन्,
प्यारीका अनिमेष नेत्र-छविका रेखा कहाँ लर्कनु ! ॥

१३०

मेरो स्वर्ग गुम्यो ! महत्त्व अव पो मैले बुझें चक्षुको,
खेरै फालि दिउँछु पूर्व दिनमा दृक्-रत्नको प्राप्ति त्यो,
अर्को जन्म नपाइ हेर्नु कसरी मैले जगत, जीवन !
भन्दै दुःसह, दीन वाक्य म रुँदा बोलिन् प्रिया तत्क्षण ॥

१३१

“ह्वैनन् मानव नेत्र वा मुजुरका हुन् प्वाँखका चित्र ती ।
देख्नेनन् जुन दीन-हीन जनको सामाजिकी दुर्गति,
आफ्नै मात्र हुँदो हुने विषयमा आँखा चनाखा बने,
हे प्यारा ! किन दैवले दिनुपर्यो चक्षु स्वयँ अन्धिने ॥

१३२

आँखा केवल हेर्न खोज्दछ भने आफ्नै बडोमा गृह,
आफ्नै वाहन, खेत, वाग, सुनका थैलाहरूको तह,
अन्य-स्त्रीजनको सतीत्व लिन वा उन्मादमा होम्मिन,
यी आँखा किन चाहिए जगतमा गन्धा हुने जीवन ॥

१३३

आँखा व्यर्थ छ हेरिबस्नु छ भने अन्याय या शोषण,
पुखौली इतिहास नै धमिलिने जस्ता क्रिया भीषण,
आफ्नै राष्ट्र ! परन्तु हेर्नु कसरी भोकै सुतेका कति !
अर्का हृष्ट र पुष्ट रक्त चुहुँदो गाला हुने दुर्मति ॥

१३४

आँखाले यदि हेरिबस्नु छ भने मान्छे नयाँ रावण,
यद्वा कंस, निशुम्भ, शुम्भ अथवा त्यस्तै कुनै दारुण,
यद्वा मानिसलाइ मानिस मिली पारीरहेका पशु,
यी आँखा किन चाहिए? नहुनुमा निर्बोध सुखी शिशु ! ॥

१३५

यी आँखा हरिभक्त 'बिल्व' मुनिले फोरे त पापी भनी,
यी आँखा ऋषिवृन्दले वन पसी चिम्ले नजाती भनी,
यी आँखा कुरुराज-राजमहिषी छोप्यिन् नहेर्ने भनी,
यी आँखा किन चाहिए सुपथको गर्छन् भने दुश्मनी ? ॥

१३६

आँखा पर्नगए कतै कि ? जसले यस्तो भयो, वल्लभ !
भन्छौ सत्य कुरो भने, म दिउँला निर्दोष दृक्-पल्लव,
पाए पङ्कजलोचन-द्वय तिमी सत्कार्य के थाल्दछौ ?
यद्वा ग्लानि लिदै न ली अधि सरी बेकारमा फाल्दछौ ? ॥

१३७

यस्तो प्रश्न गरेर दीर्घनयना मौनी भइन् तत्क्षण,
त्यस्तो दुष्ट कथा सुनाउन सकें आँसु मिसाईकन,
माग्यो स्त्री-पद छोड यो पुरुषले माफी त्यहीँ मानवी !
मायाकी निधिले दिइन्, सुपथमा चलन्छु भन्दाहुँदि ॥

१३८

लागें भन्न म " 'सत्' सनातन छ जो, आद्यन्त पर्यन्त र
 दोटा नाम र रूपमा प्रकटिँदा त्यै सृष्टि भो सुन्दर,
 जो चेष्टा नभए पनि स्फुरित भो सत्मा स्वतः स्पन्दन,
 त्यै पैह्लो प्रकृति प्रदर्शित भयो स्त्रीरूपमा कन्चन ॥

१३९

त्यो स्त्रीमा गुणको अहंमद चढी माया भई सक्रिया,
 सिर्जुँ सुन्दर सिर्जना भनि भई सत्बाट भन् दोजिया,
 छाडी चञ्चलता, भई नियमिता त्यो स्त्रीत्व मातृत्व भो ।
 स्त्री-सौन्दर्य तसर्थ सत्, शिव, लिई बीजाक्षरी मन्त्र भो ॥

१४०

पैलो बीजक आदिकी प्रकृतिमा बोलाउँथ्यो सिर्जन,
 त्यो बोलावट पञ्चभूतकन भो जागा हुने कारण,
 निस्कन् आद्य समुद्रबाट धरणी बोकेर बीजाङ्कुर
 यी धर्ती जननी भइन् अखिलकी, स्त्रीरत्न क्या सुन्दर ! ॥

१४१

धर्तीमा लहराउने कुसुमिनी वल्ली अँगाल्छन् तरु,
 पीर्तीमा तरलाउने विहगिनी बन्छन् चराका बरु,
 आत्मामा बहकाउने सुरभिणी नारीविना के नर !
 संसारै महकाउने प्रकृतिको सौगन्ध्य कामाशय ! ॥

१४२

'सत्' को बीज धरेर त्यो प्रकृतिले पैदा गरी ईश्वर,
 छोपी चिन्मय सत्त्वलाइ सहनी आफ्नै लिनाखातिर,
 खिल्दो 'सूर्यमुखी'-समान सुमुखी श्रीरूपिणी स्त्री पनि
 त्यस्तै हुन्, व्यवहारका लहरमा हुन्छन् स्वयं अग्रणी ॥

१४३

पैलेकै युगमा समान अहिले चल्ले उही सृष्टि हो,
 स्त्रीले जन्म लिएर पो पुरुषको अस्तित्व सन्निष्ठ भो,
 स्त्री-स्त्री-स्त्री भनि ब्रह्मपुत्र मनुले जप्ता उनैको तन
 स्त्री भो अर्ध, त्यसै हुँदा मिलनमा अन्योन्य आकर्षण ॥

१४४

त्यो आकर्षणमा पशुत्व नदिनै साङ्गलाहरू राखिए,
ती साङ्गला पनि भिन्न भिन्न मतले नानावली देखिए,
जे होस्, स्त्रीजन हुन् महाप्रणयका यज्ञीय वेदी अनि
माया, कोमलता हुने मधुमुखी हुन् सृष्टिका कारणी ॥

१४५

जाया भै प्रियता भरेर पतिको उत्साह उक्साउने,
आमा भै ममता दिएर शिशुको संसार फस्टाउने ।
बत्ती हुन् घरकी जहान, जसकी छैनन् मनोमन्थिनी
जस्तै होस् धन-धान्य, ती पुरुष हुन् संसारमा निर्धनी ॥

१४६

गान्धारी तल पर्दछिन् सहचरी ! तिम्रो सती-धर्ममा,
अन्धालाई कहाँ दिइन् नयन ! हून् अन्धी सरी लोकमा,
पृथ्वी भै सहने र सागर सरी गम्भीर छ्यौ भामिनी !
तिम्रा उज्ज्वल दृष्टि मन्तिर बसूँ अन्धै रहूँ तापनि ॥

१४७

त्यो लावण्य-लता उखेल्लु नपरोस्, जस्तो छ त्यस्तै रहोस्,
त्यो दृष्टि भ्रमरावलीसरि भनी यो चित्त सम्झी बसोस्,
राम्रो रूप विरूप हेर्न किन हा ! आँखा मलाई दिने ।
सर्वस्वै त लुटीसकें ! प्रकृतिको यो दान के मै लिने !” ॥

१४८

बोलिन् ती विदुषी विनम्र स्वरमा “सौन्दर्य मेरा तिमी,
मेरा स्वर्ग, जिमी, अगाध निधि वा ज्यू-ज्यान मेरा तिमी,
तिम्रो अन्धपना यसै रहिरहे के अन्धिनी हुन्न म ?
तिम्रो दृष्टि खुले, नहून् नयन यी, ढाक्तैन आई तम ॥

१४९

तिम्रा नेत्र भए भने, कलमले खोल्ने छ मेरो पनि,
निस्केला अनुभूति भव्य लिपिमा भै सत्यको रोशनी,
त्यो तिम्रो कवि-शक्ति काम-मदमा कालाम्मियो कालले,
त्यै उन्माद हटाउनाकन नयाँ आँखा दिने हाल रे ! ॥

१५०

यो कोलाहलमा निमग्न अथवा रागादिले रञ्जित
संस्कार-च्युत, भिन्नभिन्न मतका छन् मर्त्य जाति स्थित,
आमा भैं हित-कारिणी, सहृदया साध्वी प्रिया भैं, नर !
छोरा भैं, गर देश-भक्ति, जुन हो सम्पूर्णको आदर ॥

१५१

तिम्रा हुन् कविताङ्गना किरणका माला सरी हारिणी,
दुःखीमा सहचारिणी, धनिकमा, निर्देशना-कारिणी
मोक्षार्थी जन्मा अनन्त पथकी संदर्शिनी पावनी,
गिर्दो राष्ट्र उठाउने प्रगतिमा छन्दोमयी दामिनी ॥

१५२

शुद्धा स्नातवधू समान सरला वा शैल-बाला सरि,
गम्भीरा सरि सिन्धु इन्दुवदना जस्तै दिने माधुरी,
सम्पन्ना सरि भूषिता, अभिनय-व्यस्ता नटीकै सरि,
सङ्गीत-ध्वनि-सङ्गता सुकविता-कान्ता बनून् निर्भरी ॥

१५३

तिम्रो वाङ्मय हाँसकै लहर होस् सन्ध्यारुण व्योमको,
वैरेको जलधारकै झलक होस् एकान्तका ठामको,
पृथ्वी-व्योम समान वा पवन भैं सर्वत्र होस् व्यापक,
यो मेरो शुभ-कामना फलित होस् टाँसेर नेत्रद्वय ॥

१५४

प्यारा ! भन्दछु यो मुहार भरिला आँखा लिई चम्कियोस्,
मेरा अङ्ग अनङ्गबाट रगिंदा हेरेर रङ्गीन होस्,
उच्चो आशयले मनुष्य-कुलको सेवा गरोस् निश्चय,
यो मेरो शुभ-कामना फलित होस् टाँसेर नेत्रद्वय ॥

१५५

मैले मानिन त्यो निवेदन तिनी ज्यादै भइन् दुःखिता,
बिन्ती फेरि गरिन् दुई नयन छन्, एकेक बाडौं कि ता !
मान्दैमानिन त्यो पनि प्रियतमा भन्दै गइन् बेसुर
आँटें मर्न भने म, मृत्यु पहिल्यै दोटै लिए सत्वर ॥

१५६

त्यस्तै निर्दय नै भयो विधि भने राख्नेछु तिम्रो मन”
 बाचा यत्ति गरी तिनैसँग बसें शान्तै थियो जीवन,
 बढ्दै रोग उठेन त्यो तनु-लता, अन्धो म छाम्थे बसी,
 मानी अन्तिम वाक्य अन्त्य दिनमा स्त्रीनेत्र टाँसें कसी, ॥

१५७

आँखा दान गरी उनी ज्वलनको ज्वाला बनी लफ्किइन्
 सम्भें तत्क्षण चर्म-चक्षु नभई यी ज्ञानका चक्षु हुन्,
 यै हो जीवनको कथांश साँगिनी ! तिम्रा ठुला लोचन
 राख्छन् त्यै मनमोहनी मधुरता, द्यौ शक्ति बिसाउन ।” ॥

१५८

भन्दै आँसु छिपाइ बोल्न नसकी ती ‘पूर्ण’ टक्कै अडे,
 देखी यो दयनीयता बरररै ! बालाश्रु वर्षी गुडे,
 आश्वस्ता प्रियबाट तैपनि भई बाँकी अभै सुस्तरी
 सुन्ने उत्सुकता लिई नजिकिइन् मायालु माया छरी ॥

१५९

भन्थे ‘पूर्ण’ अभै “जगत् तब नयाँ देखेर हाँसे पनि,
 प्यारी चाहिं नदेखिँदा तर त्यहाँ रोएँ, बिलापें पनि,
 देखें देश भरी गरीव जनको, सद्-बुद्धिको शोषण,
 मान्छेको अधिकार-लुब्धन सँगै अन्यायको पोषण ॥

१६०

धक्कारें निज जिन्दगीकन, धनै बेकार लागीकन
 बाँडे निःस्पृहता लिएर सब क्यै दुःखी-दरिद्रीकन,
 सोचें क्रान्ति गरूँ कि सँगठनको मेलो मिलाईकन,
 संन्यासी कि बनूँ पसी वन भनी भो द्वन्द्व केही दिन ॥

१६१

पारूँ निर्मल अन्तराल पहिले पन्छाइ इच्छा-तम,
 मारूँ अन्तरको अहङ्कृति, तबै आफू हुँला निर्मम,
 बाटो खुल्छ जताततै अनि कता जाने हुने हो निधो,
 संन्यासै छ तदर्थ उत्तम भनी मानें नलागी उँधो ॥

१६२

संन्यासी तब भैगएँ गुरु मिली, केही तपस्या गरेँ
थालें कन्चन पार्न धर्म-पदवी भो शान्ति घुम्दै हिडैं,
त्यागदा खेरि समस्त दौलत मनै त्यस्तो भयो कन्चन,
जस्तो अम्बर हुन्छ मेघ नहुँदा चम्केर आफ्नोपन ॥

१६३

केही वर्ष यसै बिते, नजरमा वैधव्य तिम्रो पर्यो,
मानों शूल गढ्यो ! दया गरिदिँदा स्त्री-वासना पो सर्यो,
भैगो सङ्ग्रह, यो गृहाश्रमसँगै संसारको सिर्जन !
छोराको मुख देखियो, अब पुग्यो ! संन्यासमै पस्छु म ॥

१६४

यौटा सन्तति मात्र पाउन भयो तिम्रो बिहा शास्त्रले,
अर्को खोज्नु, कि भोग खोज्नु विधवालाई छ दुष्कर्म रे !
यै हो भाग्य भनेर धर्म-पथमा लागेर निष्कामले
छोरालाइ सट्यार, दिन्छ उसले भू-स्वर्गमा स्थान रे ! ॥

१६५

नारी ! बन्धनमा नपार, सब यो जन्जाल नै तुच्छ हो,
आत्माको छविमा विलीन हुनु नै यो जीवको लक्ष्य हो,
स्वप्ना हो भव-चित्र यो, किन बसूँ यै चित्रमा चित्रिई !
देवी ! हाँस मुसुक्क, द्यौ पनि बिदा बन्दै तपस्यामयी, ॥

१६६

प्रथम चरण समाप्त

हरिःशरणम्

द्वितीय चरण

(क)

पुनः संन्यासमा जाने स्वामीलाइ बुभेपनि,
आफ्नो प्राक्-धारणामा नै रहिन् अटल स्वामिनी" ॥

१

सुनी ती स्वामीको कटु-मधुर त्यो जीवनकथा
बुझी संसारीको विषय नलिने आशय सफा,
खुली नारी बोलिन्, कित प्रकृति बोलिन् भररर !
कहाँ जाने एकलो पुरुष अब बन्दै धरमर ! ॥

२

भनिन् 'ज्ञानी, ध्यानी, कवि, अनुभवी उच्च पदका,
तिमी धर्म-प्राणी अगम श्रुतिसिद्धान्त-पथका !,
म अज्ञानी, खानी विषय-विषकी, भाव-चपला,
भनूँ के वाणीमा ! वचन कति देला र मसला ! ॥

३

तिमी मेरा प्यारा पति, गुरु, भनूँ वा प्रिय सुहृत् !
तिमीले डोर्यायौ प्रकृत पथमा, जो अति महत् !
त्यसैले यो बिन्ती चरणतलमा गर्छु अदना,
नहोऊ है ! मेरा वचन कटु लागेर विमनाः ॥

४

गुमे तिम्रा छायाँ, छवि, जब अँध्यारा तिर पस्यौ,
फुटे राम्रा आँखा, जब हृदयमा कल्मष घस्यौ,
जड्यौ अर्काका नै नयन, तर बाचा कुन थियो ?
भुसुकै त्यो बिर्सै नरक पनि जाइन्न कि ? कसो ?

५

भए जागाजोती जगमग उज्यालो दिन तिमी,
स्वयं उर्ली वग्लिन् पछिपछि जनस्रोत-जलिनी,
उठाएको खुट्टा अधिअधि हुँदा क्रान्ति-पथमा,
निहारी नेपाली धरणि खुश होलिन् हृदयमा ॥

६

धरित्री भो बिर्ता खल-खलकका नै चरणमा,
 नमेटी यो सुर्ता नपस वन, पुगिलन् मरणमा !
 नहेरी पत्नी वा शिशु तनय पर्यन्त अभ्र भन् !
 वृथा पारी घुम्छौ किन इह—परत्र—स्थिति स्वयम् ? ॥

७

यिनै धर्ती निम्ति प्रबल असि बोकेर करमा
 लखेट्दै वैरीका दल भट भए भव्य सुरमा,
 विदा दिन्थे प्यारा ! विजय गर भन्दै म खुशले,
 लिई चिम्टा, भोला, वरपर ढुके, भन्नु पनि के ! ॥

८

बहोस् भू—माताको हित यदि भए रक्त तनको,
 कहोस् आई कोही बरु खबर तिम्रै निधनको,
 सहन्थे त्यो ! किन्तु “प्रिय घर-घरै याचक भए”
 भनेको के सुन्ने ! भुज—बल हुनेको पतन ! ए ! ॥

९

लुके कर्मै छाडी प्रबलतम सङ्घर्ष न गरी,
 नहोला मान्छेको सृजन पनि के पाशव सरि ?
 भ्रमै वा स्वप्ना होस् प्रकृति—रचना दृश्य जगत !
 उठाऔं यै भन्थे ऋषि—मुनि भई व्यस्त किन त ? ॥

१०

बनी त्यागी बाँड्यौ चल—अचल सम्पति जहिले,
 कहाँ त्याग्यौ स्वामी ! चपल मनका वृत्ति तहिले ?
 त्यसैले संन्यासी हुनु / नहुनुमा के फरक भो ?
 यसै रल्ली हिँड्छौ अव पनि भने, त्यै नरक हो ! ॥

११

भएमा संन्यासी नव तरुण धेरै मुलुकका
 वृथा बाँझा होलान् युवति विधवातुल्य निमुखा,
 कि होला स्त्री-धर्मस्थिति प्रकृतिले नै विचलित,
 त्यसैले यो बाटो परम पदको छैन उचित ॥

१२

बुढौतीमा बस्थे नृप पनि सपत्नीक वनमा,
 उँभो बाटो लाग्थे हरि-चरण राखेर मनमा,
 कहाँ हुन्थ्यो वाधा पुरुष अथवा स्त्रीप्रति उसै ।
 थिएनन् ती जोडी प्रणय नभएका पनि कसै ॥

१३

तिमी भन्छौ “कामाशय न लिनु” लौ लिन बलले ।
 न होवोस् यो बैसे प्रकृति विकृतिप्राप्त त्यसले ।
 भएँ खुल्लं खुल्ला जति रमणका केलि-पथमा,
 सबै तिम्रै सेवा ! किन कि म भएँ कामशमना ॥

१४

मलाई हे प्यारा ! किन नि! विधवा भन्नु न गुनी,
 म तिम्री जाया हुँ जब पति भयौ वास्तव तिम्री,
 लिई भोला हिंड्दा पथ-युवति देखिन्न कि कसो ?
 परे चाँजो-पाँजो रमण-रस संझिन्न कि कसो ? ॥

१५

विराट्लाई बाँध्ने अबल तनु यो लाग्दछ भने,
 न होलान् के काम्लो, जल-घट, कुटी, बन्धन दिने ?
 मनोवृत्ति त्यागै नभइ कुन संन्यास छ सही ?
 त्यही त्यागेदेखिन् यति-फल घरै पाउँछ गृही ॥

१६

सुखी, दुःखी, भन्ने विषय मनको हो, प्रियतम !
 सुखी बन्छन् दुःखी, दुख पनि सुखै बन्छ गहन ।
 यही भैं, संन्यासी पनि विषयमा छन् लुटुपुटु
 गृहस्थीमै लिन्छन् कति मधुर सांन्यासिक मुटु ॥

१७

भएथे संन्यासी ‘जनक’ नृप आफ्नै भवनमा,
 फसे ‘विश्वामित्रै’ विषय-भुमरीमा विपिनमा,
 कला हो त्यो आफ्नै कुटि गृह हुने वा गृह कुटि,
 शरीरै पारे भो मनसिज-बुटी वा शिव-कुटि ॥

१८

हुने के संन्यासी निजकन स्वयंभित्र नचिनी ।
मलाई छाड्दैमा सब कुछ छुट्यो भन्नु किन नि !
न कर्ता वा भोक्ता, म हुँ विमल चैतन्य भन त !
कहाँ होला त्यस्तो भव-विभवको बन्धन अतः ॥

१९

वनै जाऊ, आफैँसँग सबल छन् इन्द्रिय, मन,
न जिता ती वैरी, अनि भय कहाँ हट्छ ? भन,
गृहस्थी हो किल्ला मदन-शर काट्ने सरलतः
जहाँ इच्छा जागे पनि, शमनको साधन छ त ! ॥

२०

थिएँ, संन्यास्ता भैँ कथित पति-हीना भइरँदा
जितेँ भित्री वैरी परिणय तिमीले गरिदिँदा,
गृहस्थी धन्धाकै सँगसँग हुनाले प्रिय पति
सती छु, त्यस्तै छन् गृह र गृहिणी मोक्षद कति ॥

२१

जहाँ जाऊ, पृथ्वी, जल, अनल, हावा, सगर त्यै ।
कहाँ होला आत्मा मिलित परमात्मासित उसै !
यहाँ धर्माधर्म प्रभृति मनको नै छ उपज,
मनै हो संसारी, परमपथ-चारी पनि, बुझ

२२

लिएँ संन्यासीको पहिरन, भएँ निष्क्रिय, भन,
क्रिया हिँड्दा बस्ता पनि किन नहोला दिन दिन,
तिनैले बाँध्नेछन्, स्मरण पनि होला गृहतिर,
यसैले एकान्ती हुन सुगम पर्ला निज घर ॥

२३

“अहं कर्ता” भन्ने किन भुजगले नित्य डसिने ?
“अकर्ता हूँ” भन्दै अमृत किन सोभ्दै नपिउने ?
यही बानी बस्ता गुरु पनि भयो आदत यही,
सुखी छु संन्यासी भइ हिँड तिमी सङ्गट सही ॥

२४

म वर्णी वा लिङ्गी जड तनु हुँदैहोइन सही,
म ऐनामा खुल्ने मुखसरह अन्तर्बहि उही,
घडामा या बाह्य-स्थित गगनको भेद छ कदा ?
अखण्ड ब्रह्मश्री मसित छ बनी व्यापक सदा

२५

हटून् राग, द्वेष प्रभृति मनदेखिन् परतिर,
सुकून् वा कर्तृत्वप्रति तहिरिने भाव-लहर,
मिलून् भोग्ने वस्तु ! प्रिय ! न तिनमा डुब्छ हृदय,
रमाऊन् आ-आफ्ना गुण-विषयमा इन्द्रियचय ॥

२६(ख)

यसो भन्दै रोकिन् वचन नभएरै चलमल,
नियाले प्याराले ऋजु नयनमा दीप्त अनल,
“तिमी ज्ञानी” भन्दा न वदन-शोभा चहकियो,
“तिमी रानी” भन्दा पनि रँग न केही बदलियो ॥

२७

वयःश्री भ्रम्केकी, कुसुमित लता भैं सुरभिणी,
स्मर-श्री रन्केकी, तदपि चपला हैन तरुणी,
खडी देवीजस्ती निज सहचरीको वदनमा
पढे ती शास्त्रीले गहन रसको काव्य-गरिमा ॥

२८

तिनी हेर्थिन्, आँखा तरलित थिएनन् तर रति,
तिनी बोल्थिन् भाषा विकलित न वा थ्यो अलिकति,
अबोला भै बस्ता पनि, प्रकृतिकी भैं प्रतिलिपि,
उनीलाई लाग्यो गहन सुषमाकै नव लिपि ॥

२९

सकेसम्मै पारिन् मन दृढ तिनीले सकसमा,
कसेको नारीको गुण तर भयो हा ! विवशमा,
भर्यो हाम्फालेरै बररर ! भई त्यै वदनमा,
बिथोल्थो गालाको कुसुम-रँग जित्ने अरुणिमा ॥

३०

अबोला त्यो आँसु प्रतिपल हुनाले विगलित,
 भयो अन्तर्गानि प्रबुधपन नाघी मुखरित,
 स्त्रियाको दृग्धारा नर-मन, पगाली पलपल
 जुनेली रात्रीमा प्रणयतिर भो प्रेरक भल ॥

३१

वयस्तृष्णा देखिन् अब त युवतीले युवकको,
 जगत् शोभा भल्क्यो जलपसरि लागेर सुनको,
 जय-श्रीको मस्ती मन मन लिँदै ती विजयिनी
 नियालिन् टल्केको प्रियतरुण-तारुण्य-तरणि ॥

३२

बहाए हावामा सुरभि वनका पुष्प-तरुले,
 उठाए संसारी प्रकृति परसारी विरति रे !
 युवाले मायाले नयन-जल आफैं पुछिदिए,
 “म फर्केँ है ! तिम्रै पथतिर” भनी ढाढस दिए ॥

३३

बल्यो बत्ती झिल्के असल मणिको ओष्ठपुटमा,
 खुल्यो नारी-शोभा अरुण नभमा तारक-समा,
 अँगालामा आइन् सृजन भरकी रम्य रचना,
 कहाँ वैरागी भै नर भनिरहून् “दृश्य सपना” ॥

३४

भनिन् श्रीनारीले “नर ! अलिकति स्नेह गर त ,
 म तिम्रो संसारै नव मधुवनी पार्छु सतत,
 उषाजस्ती धर्ती, अनि शरदको सान्ध्य गगन,
 तिमीलाई छूला, किन विरसिने ? मै छु गहन ! ॥

३५(ग)

बित्यो राम्रो रात्री अमर-अमरी भैं तरुमनि,
 बिताए दोटैले भ्रमर-भ्रमरी भैं अरु पनि,
 गृहस्थी हो स्वर्गै, प्रणय-रस हो जीवन-सुधा,
 भयो भन् संन्यासी पथ बिथलिँदा नूतन तदा, ॥

३६

नियालूँ जिस्क्याई प्रणय-भंगडा-जन्य-सुषमा
 भनी प्यारा भन्ये “यति-पथ लिदैँ छु, प्रियतमा !”
 उनी आँखा तर्धिन् अपलक बनी रुष्ट - रजनी,
 त्यहीँ छाड्थे शक्ति त्रिभुवनजयी मन्मथ-मुनि, ॥

३७ (घ)

बित्यो त्यो जोडीको चिर समय तारुण्य सुखमा,
 घट्यो भोगासक्ति क्रमसित घटी यौन-कलना,
 थियो त्यो दाम्पत्य प्रणय-रसमा तैपनि रही,
 जवानी छुट्तेमा विथलिनु कहाँ आश्रय सही ॥

३८

तथापि प्राक्-योगी, मृत नभइ संस्कार अधिका,
 पुनः संन्यासैमा मन दिइ बसे, भै सब फिका,
 त्यही सूक्ष्मात्माको स्फुरण मुखमा खुल्ल उनको,
 कुमारीको गर्भ प्रकट हुन बाँकीसरि थियो ॥

३९

उनै हुन् निर्दोषी शिशु तनयका वाणि-मधुर ।
 उनै हुन् सस्नेहा निज सहचारीका तरखर ।
 तिनै लागे तीता मन लहसिने राग नपरी
 बुभ्भे भो संसारी सृजन मनकै मात्र भुमरी

४०

बिदा दिन्नन् नारी नरकन परै बस्न कहिल्यै
 भनी अत्तोपत्तो नदिइ दिनको अन्त पहिल्यै
 मिची भित्रैभित्र स्मरण गृहिणीको र शिशुका,
 लुकी भागे योगीप्रवर हुनलाई विजनका ॥

४१, (ङ)

यतै होलान् प्यारा भनि घर थिइन् शान्त गृहिणी,
 न आएको देख्ता समय बितिसक्ता पनि उनी,
 पुग्यो शङ्का लङ्का, क्रमसित भए अस्त दिनराट्,
 भर्यो सन्ध्या ढाकी तिमिर-पटले जाग्रत विराट् ॥

४२

तिनी राँको बोकी अलि पर पुगिन् साँभ पखमा,
 कहाँ छौ हे मेरा प्रिय ! भनि कराइन् बिलखमा,
 फनक्कै फर्काए जड अचलले त्यो स्वर पनि,
 निराशामा फर्किन् विहग-विहगीका गुँडमनि ॥

४३

“सुखी कस्ता ! यस्ता विहग-विहगी ! छन् संगसंग !
 दुखी कस्ता हामी ! सहचर भई छौँ डगमग ।”
 भनी आँसू भारी अलिछिन निहारी गुँडतिर
 पुगिन् ती त्रै रित्तो घर विरह बोकेर तिमिर ॥

४४

दियालाको ज्वाला प्रकृत तम हथ्यो भवनको,
 उज्यालो थोपाथ्यो तर तिमिर-राशि प्रलयको,
 त्यही सुन्ने-सान्ने बिच पनि लिई आस-सपना,
 पुगिन् गाईनेरै, तर जुन थिइन् अश्रुनयना ॥

४५

बढ्यो आशङ्का भन् पशु-नयन देखेर सजल,
 उठ्यो भक्कानो भन् मृदु मुटु समाएर सबल,
 कहाँ सोधून् ! जाऊन् पनि कुन दिशा ! रात छिपियो !
 अकेली ती घोष्टिन्, तृण-निचयमा आँसु छरियो ! ॥

४६

भभल्कोले घेर्यो प्रतिपद घरैका वर पर,
 मिहीं भिल्को बोल्यो “पिर नगर, मिल्छन् सहचर”
 निराशाले पौल्यो तर वचन सम्झी “यति हुने”,
 उनी फर्किन् रित्तो घरतिर लिई नेत्र चुहुने ॥

४७

छुट्यो घुँक्का रुन्थी अनुकरणमा भित्ति बजिनी,
 उठ्यो “खोई बाबा ?” छिन छिन भनी बालक पनि,
 भयो मूर्च्छाजस्तो तिरिमिरिपना त्यो बिथितिमा,
 इयत्ता यै जानिन् अनि परमको ज्ञान-गतिमा ॥

४८

थियो बिछ्याएकै युगल तनको एक शयन,
भयो आधै रिक्तो ! अनि किन सकून् निद्रित हुन,
बित्यो लामो रात्री छटपटिईदैमा विरहमा,
उज्यालो भो, निस्के रवि, कवि ननिस्के पनि त्यहाँ ॥

४९

तिनी सोच्यिन्- के ती वन-पशुहरूका मुख परे !
अभुल्टी लड्दा वा गिरितल पुगे दैव गतिले !
न होला वा यस्तो ! प्रिय पर हुँदा स्निग्ध मनको
वृथा शङ्का उठ्ने सहज कमजोरी प्रकृति हो ॥

५०

मलाई देखेहुन् विषय-विषवाली भुजगिनी !
नदेखे हुन् चम्के पनि चमकिलो चेतनमणि !
हिँडे अन्धो बन्दै अहह ! रहँदै स्वच्छ नजर !
भनी सोच्यिन्, धुन्धिन् नयन-जल भारी शिशु-शिर ॥

५१

तिनी बालो बोकी घन विरह पोखी बररर !
सयौं थुम्का पारी घर-घर गरी खोज खबर,
नपाई क्यै पत्तो घरतिर फिरिन् भै अलमल,
बसिन् एकलै खालि प्रणव लिई साथी झलमल ॥

५२

बस्यो लामा आँखाभरि सलिल निखी अरुणिमा,
खस्यो टम्मै बस्तो कर-कमलको काँच गहना,
बिलाइन् वा आफैं वन-भवनको शून्यपनमा !
दिलाएनन् किन्तु प्रणव-रवले निर्भयपना ॥

५३

सहारा खोज्थिन् ती यदपि “म स्वयं ब्रह्म हुँ” भनून्,
परीक्षा ज्ञानीले विपद नपरी हुन्छ नभनून् !
तथापि ज्ञानी ती ! किन कि मरणै तुल्य दुखमा
उनी बाँची बस्थिन् हरि-शरणको एक सुखमा ॥

५४

कुनै अज्ञानी भैं यदपि नबनून् होसरहित,
दिने गथ्यो धक्का स्मरण मुटुमा मृत्यु-प्रहित,
नसक्ता एकाकीपन सहन लावण्य-धरणी
पुगिन् गाई, बाच्छी, शिशु, लिइ सँगै माइत उनी ॥

५५, (च)

गृही संन्यासी भै जनपद घुमे नग्न-चरण,
कहीं भेटे जोगीजनकन बनेको सुभवन,
थिए कोठा, चोटा, धवल, भुइँ चिल्ला चहकिला,
रबाफीका नेताकन पनि हुने बस्न सजिला ॥

५६

बनेथे चन्दाले गृह, उपवन, प्राङ्गण, धुनी,
यहीं थे हाँसेका शिव उपलमा, मन्दिर पनि,
जहाँ रोजै पुग्थे धनिक अभ्र होला धन भनी,
सखारै देखिन्थे कसरि-कसरी रूपरमणी ! ॥

५७

लगाएका शिल्की अरुण लहँगा, पुष्ट जिउका,
बुताएका मीठो मसिनु, हलुवा शुद्ध घिउका,
जगत् स्वप्ना भन्ने तरुण मुनिलाई युवति त
कसो लाग्थे होलान् ! तप गलित पार्ने कि फलित ? ॥

५८

क्षुधाको ज्वालाले खपिनसकिने सङ्कट परी
पसे हाम्रा जोगी, त्यस महलमा तान्न टपरी,
बताए पैलेका गुरु-चरणका नाम, वतन,
मिले मोटा रोटी उदर भरिने, जो बिनु पण ॥

५९

धनी स्त्रीले देखिन् अतिथि ऋषिका स्वच्छ नयन
उचाल्दा ओराल्दा कति छविल ! भन्थिन् मनमन,
त्यहीं सम्झिन् अन्धा तरुण पतिलाई झलझल,
पुगिन् सामुन्नेमा, नव पुरुष योगी अलमल ! ॥

६०

नमानी लज्जा वा धक बसिबसी पार्न भुमरी
तिनी तर्थिन् आँखा छविल छविला लोचनभरि,
भयो अप्ठेरो नै नयन-मन बुझ्ने अतिथिमा,
बसे पन्सी पन्सी, तर पनि परिन् ती नजिकमा ॥

६१

नयाँ योगी भेटी धनपति-वधूले विजनमा
शिरै राखी घोष्टिन् प्रणयसित भै पादतलमा,
“सतीले ढोग्दैनन् पर — पुरुषका पाउ यसरी !”
भनी हल्लिन्यो वा कटितल छुँदो दीर्घ कवरी ! ॥

६२

मिठो बास्ना चलने सिंदुर कमलो भालतटको
दली गोडा चिह्नाङ्कित गरि परस्त्री-शिर उठ्यो,
दया, माया लाग्ने अरुण छवि भल्क्यो वदनमा,
नबोलेरै बोलिन् नयन-शर गाडी नयनमा ॥

६३

बगे जस्ता चिप्ला, झिलमिल लुगाले छिरबिर,
लगाएका स्वर्णाभरणहरूले भन् तिरमिर,
सुगन्धी बास्नाले मधुर, अझ अर्धाङ्गवसना
तिनीलाई सोधे अतिथि ऋषिले “के छ मनमा ?” ॥

६४

रँगाएको रातो अधरभरि राखी मणि-कण
भनिन् बिन्ती गर्दै विनत उनले वज्र-वचन
“वृथा पाछो राम्रा नयन किन चिम्ली मुनिवर !
यिनै देऊ, अन्धा पतिकन बनाऊँ मधुकर ।” ॥

६५

भने ती योगीले “सुमुखि ! म दधीचि हुनु किन ?
मलाई चाहिन्छन् नयन, यसमा लुब्ध नबन,
सती स्त्रीको शोभा पर — पुरुषका नेत्र-पथमा
नपर्दा नै राम्रो ! पर — नयन धिक्कार मनमा” ॥

६६, (क)

गइन् ती, पैलेटी अब अतिथिको भो दृढतम,
गरी सीधा मेरु स्थिर भइ बसे बद्धनयन,
हुँदा पूर्वाभ्यासी क्रमसित घटी प्राणपवन
निराकारी ब्रह्मास्पदतिर बढ्यो हंस-सुमन ॥

६७

टुट्यो मोह-ग्रन्थि क्षितितल भयो विस्मृत यता,
खुल्यो ठूलो नौलो गगन उडुले भासित उता,
भए ती 'सो ऽ हम्' मा स्थित, तर चिदानन्द-ढिकुटी
कहाँ ध्वाप्यै मिल्ने विलय नभई खास त्रिपुटी ॥

६८

अकस्मात् भन् भुल्क्यो वटु-मुख रुँदो 'आहुति'सित !
हटाए त्यो भल्को मनसँग गरी युद्ध बहुत,
भए ध्यानी उच्चा सित प्रणव उच्चारण गरी,
कठै ! पूर्वावस्थातक पनि पुगेनन् हरि ! हरि ! ॥

६९

त्यहीं हो वा अन्तै ? पुरुष-पुरुषीको गुन-गुन
जुम्केका बालाको क्वणन सुनियो राति छनन !
भए यात्री टाठा, बनतिर हिँडे ध्यान नबनी,
बसे छायाधारी तरुमनि "यहीं ठीक छ" भनी ॥

७०

भए पूरा ध्यानी द्रवित मन भै भक्ति-रसमा,
खुल्यो ज्योतिर्धारा पलपल तनू भै पुलकमा,
निराकारी ध्याता छिन छिन कहाँ रोक्तछ मन ?
गुणाकारीलाई हरिचरण कस्तो छ शरण ! ॥

७१, (छ)

थिइन् साध्वी आफ्नो पितृभवनमा पुत्र-सहित,
पिता, माता, गर्थे सहृदय हुँदा स्नेह बहुत,
त्यहाँ यस्ता बिभ्ने वचन पनि छेडे अधमले
"फसीथी संन्यासीसित, अब दिए दण्ड विधिले" ॥

७२

उनी सामुन्ने वा पर जति भनून् जे, सब सही
सधैं ध्यानी हुन्थिन् मुनिसँग हुँदा सङ्गत सही,
भिनो भल्को भल्क्यो तरुतल - निवासी खसमको,
“छिटै जाऊ” भन्ने वचन पनि त्यै ध्यान बिच भो ॥

७३

तथापि ध्यानस्था डगमग नबन्दाहुँदि, अहो ।
चिदाकाशैदेखिन् ज्वलित छवि निस्कीकन उड्यो,
सती-शक्तिद्वारा तरुतल पुग्यो तीव्र गतिले
सुने यै वेलामा ऋत वचन ‘उत्तिष्ठ’ यतिले ॥

७४ (ज)

यता ठूला स्वामी मठपति थिए जो महलमा,
तिनैलाई भन्थिन् धनपति-वधू साश्रुनयना,
“ज्वरो आई मेरा पति हुनुभयो अन्धपनमा,
मिलून् चिम्लीबस्ने मुनि-नयन, के काम तिनमा ?” ॥

७५

दयाले पग्लेनन् तर पनि मठाधीश कहँदा,
असर्फी गोडामा छरबर गराइन् निहुरिदा,
भने श्रीस्वामीले “विधिवश मरेछन् मुनि भने,
नमर्दै ती योगी नयन दुइ घुँला, सुवदने ! ॥

७६

बताइन् स्वामीका वचन ससुरालाइ उनले
बटार्यो जूँघाका रउँ असुरजस्तो श्वशुरले,
विचार्यो त्यो जोगी, जुन विजनमा वृक्षमनि छ,
थिचे घाँटी मर्ला, जिउनु त्यसले अर्थ कुन छ ? ॥

७७

ठूला संन्यासीको शुभ तनु छ तीर्थङ्कर भनी
कहाँ त्यो स्वार्थीको अधम मतिले सम्भन्नु पनि, !
पठायो हत्यारा दुइ उधुम दी ग्याँठ-गठरी
बुझ्नेकै हो पापी तन, धन, समाप्तिन्छ यसरी ! ॥

७८

थिए योगी ध्यानी तरुतल तपोनिष्ठ तनमा
 थिचौँ घाँटी भन्दै जब सुर बढ्यो क्रूर जनमा,
 चरी हेरी भन्थी तब तरु-शिखाका विटपमा
 “छिटै ढोगी जाऔँ सहृदय यतीका चरणमा ।” ॥

७९

त्यहाँ बोली सन्ध्या-प्रकृति पनि मौनी वचनले
 “न छोओ पापी हो ! प्रवर मुनिको गाथ मदले,
 बलेको देख्छैनौ अनल ? जुन कायाभरि छ, ए !
 खरानी ह्वौला है ! नबढ अघि बाँच्ने मन भए” ॥

८०

त्यहाँ ती ध्यानीको अटल छवि देखी वदनमा
 भयो भस्का, मानौँ असफल हुने लक्षण जहाँ
 यता ती योगीले अनुभव गरे गन्ध मलको,
 खुलौँ भन्थे आँखा, तर पनि नखुल्दै रहिरहे ॥

८१

सुने यो वेलामा पनि वचन “उत्तिष्ठ” उनले,
 गुने ती पत्नीका सब वचनको सार मनले,
 बन्नू कर्म क्षेत्रप्रति सजग भन्ने पनि भयो,
 तथापि ध्यानीको नयन नखुली नै रहिरहयो ॥

८२

घुस्याहाले जस्तै अधम लिपि लेख्ने सुर कसी
 परे सामुन्नेमा, मृदु गल निमोठ्ने कलिमुखी,
 त्यहीं आएको चित्-छवि सलबलाई अब त ए ।
 फणी भो, दोटैका पयर पनि बेन्थो, लडिगए ॥

८३

यता ती ध्यानीको मन विमल भो गन्ध नपरी,
 मनैमा देखे स्त्री-मुख, भगवतीकै मुख सरि,
 सुने वाणी आफ्नै तिमिर-जयिनी, हे सुवदने !
 तिमी आयौ, मेरो तप फलित भो, पीर नगरे ॥

८४

अहो ! दिव्या देवी ! अब दुइ मिल्यौं दुःख सकियो,
म मान्ने हूँ तिम्रा सब वचन, माफी दिनुप्यो,
बिते ती, जस्ता हुन् रँग-विरँगका जो दिन थिए,
नछुट्टी बस्ने भो मन मरणसम्मै अब प्रिये !” ॥

८५

तपस्वीले ठूला तरुकन गरी नम्र प्रणति
भने “शाखी ! नीलो गगन छुन पाएर प्रगति,
म तिम्रै छायाँमा सरह घरमै पाउँ मति यो ”
तबै आँखा खोल्दाहुँदि वचन “उत्तिष्ठ” सुनियो ॥

८६

प्यो आँखा साम्ने घन विपिनमा सान्ध्य तिमिर,
कहाँ हुन्थिन् प्यारी ! दुइ शव थिए क्यै परतिर ।
महाशून्यैजस्तो वन बिच मरेछन् किन भनी
कहाँ जान्ने ! भन्ने कुन ? हुनगयो क्यै भय पनि ॥

८७

खुल्यो भित्री आँखा पनि— मनुज माने, हरिपद,
तिनैका आत्मा हुन् प्रतिदिन उपास्य प्रतिपद,
गमे “जागा पारे, कलम तिनको वन्दन गरी
दिनेछिन् भू-माता सहज वर कल्पद्रुमसरि ॥

८८

कहाँ कल्ले सक्ने अनि निमुखको गर्न दमन !
कहाँ कल्ले आँट्ने श्रम र धनको गर्न हरण !
कहाँ कल्ले मान्ने धन र पदमा इज्जत दिन !”
भनी लागे जोगी घरतिर गृहस्थी हुन पुनः ॥

८९, (भ)

बस्थे ‘सैलुडलेक’को शिखरमा जोगी र ती जोगिनी
मिल्यो शान्ति त्यहीँ भएर रहँदा गोपाल-गोपालिनी,
त्यै गाई दुहुन्, त्यही हरितको साम्राज्यमा संस्थिति,
धर्ती स्वर्ग बनाउने कलमले भन् पूर्ण पूर्णाहुति ॥

९०

ऐले यौवनका नयाँ प्रहरको त्यो ह्वैन दाम्पत्य यो,
 पर्दा च्यातिइ पाकपूर्ण रसको विश्रान्ति यो चित्तको !
 हो लोकद्वय-साधनी स्थिति भनौं वा वानप्रस्थ-स्थिति !
 जो कामाशयहीन सुख-दुःखको अद्वैत उच्चो गति ॥

९१

गर्थे आत्म-विनोद ती कवि कला-कल्लोल उर्लाउँदै,
 भर्त्थे मानवता मनुष्य-मनमा साहित्य वर्षाउँदै,
 पार्थे मानसलाइ मानस भरी निर्वासना-नीर नै
 हेर्थे जाग्रत-स्वप्न-सुप्ति यिनमा साक्षी स्वयंलाइ नै ॥

९२

नीलाकाशमनि प्रशान्त मनको आकाश नाघीकन
 बस्थे चिन्मय शान्तिको गगनमा पाई सुधा सेचन,
 जल्ले भीति भएन कर्म पथमा, ती कर्म गर्दै रहे,
 जल्ले नीति र रीति सप्रिइ भयो नेपाल नेपाल रे ! ॥

९३

समाप्त

हरिःशरणम् ।

नागदह-उपत्यका
(नेपालको आंशिक इतिहासमा आधारित मल्लकाल पर्यन्त)

संन्यासाश्रमभन्दा छ गृहस्थाश्रम उत्तम
भन्ने जो काव्यको पात्र उसैको यो छ सिर्जन ॥

नागदह—उपत्यका

(पूर्वार्द्ध, (क)

‘गोवी’बाट समुद्र कालगतिले हट्ता रहेको जल,
होला लोकप्रसिद्ध ‘नागदह’ यो चौगिर्द घेरा तल !
जो ‘दानासुर’को सरोवर थियो, जो नागको पोखरी,
त्यै हाम्रो छ उपत्यका त्रिनगरी संसारमै सुन्दरी ॥

१

छुट्ता दीर्घ समाधि, फेरि भ्रमले अद्वैतमा द्वैतको
भल्का मात्र शरीरको. परिधिमा त्यो देखिएको कि हो !
जो क्रीडा-सर वासना असुरको वा इन्द्रिय-ग्रामको
त्यो नै हो कि उपत्यका ! त्रिगुणको आवास आभासिँदो ! ॥

२

लामा, उच्च, विशाल शैलहरूको घेरा हुनाले स्थिर,
त्यो नीलो जलको, सरोवर थियो, मानों महासागर !
मैलो सिर्जनलाई पार्न सुकिलो चोभूँ कि यै सोचमा
स्रष्टाले कि त राखियो अमृतको भण्डार यै खोंचमा ! ॥

३

प्राणीका तनभिन्न गुप्त रहने आत्मा परात्मांश हो,
भन्ने तत्त्व बुझाउने रहल यो वा हो महासिन्धुको !
ध्याताको अथवा समाधि-पथमा पर्ने त्यही खण्ड हो,
ज्योति प्राप्त गराउने हृदयमा जो ज्ञानको कुण्ड हो ! ॥

४

भुल्दो हो कति बिम्बरूप तटको लालीगुराँसे वन ।
 मानों बिम्बित पार्दथ्यो कि दहमा भोगाभिलाषे मन !
 द्रष्टा भैं मतिभिन्न चित्रित जहाँ आकाशको बास भो,
 त्यो नीलो दह हो विशुद्ध मनको काया कि यो दूनको ! ॥

५

पाखा, पर्वत देवदारु-वनले ढाकेर नीला जहाँ,
 शोभा थप्न पहाडले तन्द-नदी सेता खसाले जहाँ
 पायो वृक्षलता जहाँ समयले बैसालु भैं शोभित,
 मानी रम्य बसे कि त्यै परिधिमा आई सबै दैवत ! ॥

६

हामी मानिस रौं भएर तनमा हौं वा पहाडी वन !
 हाम्रा यी खुसहाल शुभ्र हिउँका खोला कि हुन् शोभन !
 राम्रो यौवन-पुष्प पुष्पित हुने बाला लता हुन् कि त !
 त्यो हाम्रै तनको न वा परिधि हो चैतन्यले आश्रित ॥

७

घेरा भित्रथियो कि विश्वभरिको सौन्दर्यको मञ्चन !
 पाहाडी मनका प्रसन्नपनको हो राशि वा कन्चन !
 या त्यो भुल्भल मूल हो प्रकृतिका माधुर्यको सृष्टिमा !
 यस्तो अद्भुत दृश्य रेखित भयो सत्-यानुको दृष्टिमा ॥

८

आए रे ! अधि बुद्धदेव, जसको संज्ञा 'विपश्ची' अरे !
 पाए रे ! जलमा सुनील मणिको आलोक्य आलोक रे !
 रोपे रे ! त्यस बीचमा कमलको सद्-बीज, जो दिव्य नै
 भल्क्यो रोपछि उम्रिंदा कुसुममा ज्योति 'स्वयम्भू'तिनै ! ॥

९

कोही आश्रय-हीन जीव नरको देखेर शुक्रान्तर
 आफूलाई त्यहीं पसाइ त्यसकै सद्-बीज भै आखिर
 नारीको मृदु अङ्गभिन्न नरले रोप्ता त्यही, जन्मिई
 हाँसेको शिशु हो कि पुष्पदलको ज्योति 'स्वयम्भू' भई ॥

१०

गैहो सागर भित्रकी धरणि भैं, जो घाम छायाँ न ली
सग्ली, भव्य उपत्यका शयित थी गैह्याइँमा एकली,
'मञ्जुश्री' कि त 'कृष्ण'ले गिरि छिनी पानी निकाले जब,
बोकी उर्वर-मृत्ति सृष्टि दिन त्यो सद्-बीज खोज्यी तब ॥

११

पाँचै तत्त्व बिलाउँदा प्रलयको विश्रान्तिका सिन्धुमा
पल्टेका जगदीशको शुभमयी सत्ता थियो वा त्यहाँ !
या कालक्रमले लिने, प्रकृतिको त्यल्ले लिई वा गति !
राखीथी जसले जसै सृजनका अत्युग्र बैसे मति ॥

१२

पानी पर्दछ जो हुँदा मनसुनी हावा परी ठक्कर,
घीसो तिब्बत वायु छिर्छ न त वा, जो देवताको घर,
पृथ्वीका बहु रत्नहारसरिको त्यो शैलले सुन्दर
हो नेपाल उपत्यका शिव र सत्-सौन्दर्यको मन्दिर ॥

१३

जल्ले सुख र दुखका पवनको भोंक्का सधैं खप्तछ,
जल्ले बोध र मोहका दुइ थरी झिल्काहरू बोक्छ,
जल्ले देह लिएर जीवन बन्यो, त्यै जीवको आस्तिक-
आस्था या छ उपत्यका शिव र सत्सौन्दर्यको कारक ! ॥

१४

बीजाधान गन्यो अदृष्ट विधिले यो भूमिको कुण्डमा,
जन्माई तृण, शस्त्र, बालकसरी यल्ले अनेकौं यहाँ
आमाका दुदको सुधा पिइबसे आएर यायावर,
या ग्वाला ! जुन कृष्णका दउँतरी कैल्यै नफर्की तरं ॥

१५

गर्दा सिंचन आदि बीज विधिले देखी धरा षोडशी
जन्माई जुन बालशस्य त्यसले, कस्तो भई हो खुसी !
आए जो जन,ती त मानस-शिशु स्रष्टा पिताका कि हुन्
हुर्काई यसले अजस्र दुदका धारा पियाएर भन् ! ॥

१६

गाई पालिबसे तिनै, समयले यो दून भो गोठ भैं,
आई उत्तरबाट मानिस भयो यो ऊनको मोठ भैं,
माटाभिन्न यहीं थियो पशुपति ज्योति प्रदीप्ताग्नि भैं,
जल्ले खोज गरे, जले, नृप भए छोरा उनैका कुनै ॥

१७

लिन्यी या त उपत्यका धरणिको पैलो अवस्था पुनः
गाई, गोप-समाज त्यो जब थियो सृष्टि-प्रथा ल्याउन,
आए उत्तर शैलबाट जन जो, ती सृष्टिमा वा थप !
अन्वेष्टा शिवलीन हुन् र तब पो छोरा भएथे नृप ॥

१८

‘ने’ नामा मुनिबाट भूपति बने ती गोपका नायक,
भो गोपालक गोपराज्य दुधिलो ‘नेपाल’ यो नामक ।
पुस्ता आठ बिते र सन्ततिविना अस्तित्व नै अस्तिई
त्यो वंशावलिबाट राज्य-रमणी आभीरले च्यापिई ॥

१९

‘ने’ नामा मुनि हुन् कि ती शिव ! यहाँ निस्केर राजा चुने,
गोठालाहरूको समाज जसले राजा-प्रजामा बुने,
पुस्ता जति बिते, भएन कलह द्वेषादि किन्तु स्थिति
मानौं बाल्य थियो, भनौ कि अथवा आरम्भको आकृति ॥

२०, (ख)

शूरा वीर किरातकी जब भई आभीर धर्ती, तब
मस्की मुस्कुरिदै शिरोपरि गरी सिन्दूरको सौरभ,
नेपालीहरूलाई संस्कृति, कला जन्माउने बीजद
धर्ती बिसिन सक्तछे र कसरी त्यस्तो किराती-पद ॥

२१

मूली संस्कृति यो त ह्वैन कसरी नेपाल खाल्डो भनोस् !
धर्ती नै जलराशिले जब थिई नीलाम्य ! लौ के हवोस् !
जो आए यस दूनभिन्न सुरुमा, के नै बसाले स्थिति !
बन्दा भूमि किरातिनी, हुन गयो कैरातिका संस्कृति ॥

२२

भोलानाथ भए किरात, वनमा भेटे ठट्यौली ठिटी,
जो हो एक किरातिनी, नजिकिँदा लट्याउने भैं बुटी,
जानेनन् नव-पार्वतीकन, त्यहाँ लीला भए सौरत,
यो नेपाल उपत्यका तब भई चारै दिशा चर्चित ॥

२३

गौरी शङ्करले दिए कि यिनमा आसीक रौसे हुने !
त्यस्तै वीर्य र शौर्य युद्धपथमा संसारले सम्झने,
त्यै गाथा अब गाउँछे, महकिदै आमोदमा लेखनी
आफै बन्न किरातिनी कि ! अथवा सम्पन्न ऐभाँतिनी ॥

२४

शूरो जात किरात भोजहरुमा बस्ता लिई मण्डल,
बाँड्थी भोजन बैसिदी मधुमुखी हल्लाउँदै कुण्डल,
खानाको रसमा बढालु उसको सौन्दर्यका पारखी
छर्थे सौरभ त्यै भनेर, जसले हुन्थी ठिटी भन् मिठी ! ॥

२५

मुरुङ्गा मुखमा लिई भुइँ भुइँ पार्दा युवा भृङ्गले,
बाजाले हरिणी समान, हरिनी-आँखे पुगी सुन्दथे,
आफ्ना गीत सुनाउँथे संग बसी आनन्दको सिन्धुमा,
यी छेत्रीहरु राजसी महलको सङ्घार खोल्थे नयाँ ॥

२६

रक्सीको मृदु मादमा युगलका गाला दुबै दन्किँदा,
पीर्तीको पनि यादमा चलमले आँखा दुबै चम्किँदा,
नौलो जीवन-मार्ग भेट्न मुटुमा चल्दा छिटो स्पन्दन
ज्यूँदै स्वर्गिक भोग भोग्न यिनमा हुन्थ्यो खुला बन्धन ॥

२७

नाच्थे, किन्तु नटाँसिई पर-परै पारेर ज्यू रौसिई
गानाबाट कुरा मिलेपछि बरै ! जोडीहरू जोडिई,
पाकेको वन-बेल भैं वय हुने गान्धर्व गर्थे बिहा,
नारीका, नरका, समान हकमा चलथे गृहस्थी किया ॥

२८

दाज्यै स्वर्ग गए भने, दिनदिनै सम्भेर के गर्नु नि !
हुन्थे देवर-भाउजू वर-वधू थाली नयाँ जीवनी,
त्यो वंशीय परम्परा चलचली यो जातको भो भलो,
एकलै जीवन काट्नु रेट्नुसरि हो भुत्ते छुराले गलो ! ॥

२९

रोपी पीपल सङ्सँगै बर कुनै स्वर्गीयको नाउँमा
चौतारो निज नाम पूर्वक चिनी राख्थे फलैँचा नयाँ,
यस्ता वृक्ष लगाउने कृतिहरू हुन्थे परापूर्वमा,
रोजैरोज अनन्तकाल बटुवा आसीक दिन्थे जहाँ ॥

३०

राई लिम्बुहरू र त्यै रगतका वा याकथुम्बाहरू
काशीगोत्रिक हुन् भने पनि, यिनै छन् भिन्नगोत्रीहरू,
जे हुन्, जात किरात एक यिनमा जो भिन्नता देखियो,
त्यो भौगोलिक हेतुले, किन भनौं विस्तारमा जो छ त्यो ॥

३१

राई-नाचसमान लिम्बुहरूका छन् नाच क्या सुन्दर !
सम्भेमा पनि 'धान-नाच' मनका बिस्मात हुन्छन् पर ।
यो हो नृत्य पवित्र, किन्तु नरले नारी कतै छोडिए
आगोमा धिउ भैदिँदा, सँगसँगै नाचिन्न नाता भए ॥

३२

पैले राज्य थियो हिमाल वर नै यो जातिको विस्तृत,
भै सम्पर्कित अन्य जातिसँग यी पुज्ये 'किरातेश्वर' !
ठूलो राज्य हुँदा किरातकन के बिर्सन्छ रे ! भारत,
पाए अर्जुनले धनुर्विषयको शिक्षा कुनै यीसित ॥

३३

टाढासम्म पुगी महासमरमा अङ्ग्रेजका शत्रुमा,
राणाशासन-नाशिनी स्वजननी-नेपालको क्रान्तिमा,
देखाई बल, शौर्य, वीर कहिने जो आजको रूप हो,
त्यो पैले यस दूनमा विजयको आफ्नै ध्वजा राख्थ्यो ॥

३४

पैलो नाउँ लिऊँ 'यलम्बर' यहाँ राजा भए जो नर,
 फैलाए उनले स्व-संस्कृति, कला, व्यापार, सीमा पर,
 लामो राज रह्यो किरात-कुलमा, बत्तीस राजासित
 पालै साथ उपत्यका-युवतिले सिन्दूर थापी अतः ॥

३५

आए बुद्ध, अशोक आदि क्रमले धर्मप्रचारार्थ रे '
 पारे शिष्य निकै, भए तर यिनै अस्पृष्ट तद्-धर्मले,
 मान्छे भारत वर्षका नृपतिले त्यो शून्यवादी मत,
 त्यागेनन् तर यी किरातहरुले आफ्नो 'युमा' धर्म त ॥

३६

त्यस्तो गौरव-पूर्ण राज्य यिनको कस्तो भताभुङ्ग भो
 त्यस्तो क्षत्रिय जाति ! तयै पतित भो जो कालको रङ्ग हो,
 जल्दो ज्योति निभ्यो, किरात-कुलमा छायाँ पर्यो आखिर,
 अर्को उज्ज्वल रश्मिको उदय भो," जो सोमवंशी नर ॥

३७, (ग)

हाँसी फेरि उपत्यका-नववधू सिन्दूर नौलो लिई,
 प्युँदा निर्मल सोमराज-रस त्यो आस्वादमा लोलिई,
 पारूँ सौम्य समस्तलाई कि भनी आकाशका सोमले
 छर्थे शुद्ध, असीम सोमरस यी भू-सोमका हातले ! ॥

३८

के यै लिच्छवि-वंश हो ? यदि नहोस्, हो राजपूतान्वय,
 धर्मात्मा, अतिवीर भूपति भए यो वंशमा निश्चय,
 राजा 'श्री पशुप्रेक्ष्य' ले पशुपति ज्योतिर्मयी लिङ्गको
 गर्दा स्थापन आजसम्म जसको सत्कीर्ति उत्तुङ्ग भो ॥

३९

राजा भास्करकी भइन् वश नयाँ आभोगिनी मेदिनी,
 यै वेला यस देशले जलधिको छोयो किनारा पनि,
 अर्पी आर्जित अर्थ ती पशुपति-प्रार्थी भए तत्क्षण
 राम्रो 'स्वर्णपुरी' रचे नजिकमै कैलास बिसाउन ॥

४०

निःसन्तान भए परन्तु विजयी यस्ता मही—भास्कर,
त्यो राजासन धर्मपुत्र सित भो, जो सूर्यवंशी नर,
वैशाली गणराज्यको नगरका छ्यौ-छाउका लिच्छवि
आए रे ! जसको प्रशासन हुँदा सर्वत्र छायो छवि ! ॥

४१, (घ)

पैल्यै लिच्छवि-राज्यशासन यहाँ सङ्घीय के हुन्नथ्यो ?
राजाको परिपाटि मेट्न अथवा के सङ्घ खोज्दैनथ्यो ?
त्यै वेला गणराज्यको चलनमा धर्ती भएकी भए,
जानेथ्यो त समाजको चयनमा यो देशको दैन्य के ? ॥

४२

शस्त्राघात सही, मरी, अधमरी, निर्वासिई, भासिई,
कोरा खाइ गुमाइ खेत घर नै, आजन्म कारा गई,
देखाईकन सङ्घ-शक्ति जनले ऐले प्रजातन्त्रको
सल्काए युग-दीप बल्ल ! तमको प्रेमी छ जो, जल्छ त्यो ॥

४३

नेपाली इतिहास लिच्छवि अधि प्रस्टन्न राम्रो सँग
थाल्नी नै यिनबाट हुन्छ नभने, के भन्नु औल्याउन
को बिसन्ध र 'मानदेव-प्रथम' स्वायम्भुवी आकृति !
जल्ले पारिदिए हिमाल-तटको यो भूमि राजन्वती ॥

४४

पूरा सन्तति-भाव भो नृपतिको आफ्ना प्रजाका प्रति,
माया, प्रेम, बढाउने हृदयमा आफ्नै थियो ज्यामिति,
चाहेनन् जब भोग साधन-सुरा, उन्मादिनी कामिनी,
पाएनन् तब के जगत्त्रय छुने सत्कीर्ति अर्धाङ्गिनी ? ॥

४५

चाहे भोग विलास साधनहरू जुट्थे इसारै हुँदा,
भोग्या, काममदालसा युवतिले दिन्थे धराको सुधा,
घुड्काई मधु ती सँगैसँग भुमे, भोगिन्नथ्यो स्वर्ग र ?
चाहेनन् तर यी कुरा, कमल भैं फल्ने हिलो मास्तिर ॥

४६

बोल्ये संस्कृतमा सबै, लिखतमा होस् लिच्छवीया लिपि,
जित्ये मानवले कि देव-पुरका मस्तिष्कको नै खुपी !
निस्के रोचक काव्य, नाटकहरू छाँगासरी लेकका,
भस्के रौनकबाट दूरतकका विद्वान् कति क्षेत्रका ॥

४७

मीठा संस्कृत शब्दको चयनमा वार्ता जहाँ चल्दथ्यो,
गोठालो अथवा हली पनि बुझी आनन्दमा भुल्दथ्यो,
प्रेमालाप हुँदा रसालु पदमा बैसालु बोल्दाहुनन् !
त्यै वेला रसदार पुष्पहरुको संसार जित्ता हुनन् ! ॥

४८

आमाले शिशुलाइ “वत्सा! बहुधा मा क्रीड” भन्दी हुनन् !
“मातस्त्वं कृपया क्षमस्व” यसरी ती बाल बोल्दाहुनन्
भन्दाहुन् प्रिय “वल्लभे तरुतलं नालोकसे शङ्कलम् ?
भन्दीहुन् “प्रिय ! शारदेन्दु-धवले यामेऽत्र मां त्वं नय” ॥

४९

पारे देश विशाल, भन् अझ परै व्यापार विस्तार भो,
मुद्राको प्रथम प्रकाशन गरे, मानाङ्कले युक्त जो,
उब्जाए बहु अन्न, शुद्ध मलले खेती भयो उन्नत,
गो-रक्षा, पशुपालनादि जसका हुन् हेतु सारांशतः ॥

५०

गावैंको स्थिति सुध्रिई चउदिशा निर्माणको भो युग ,
जल्ले नागहृदीय भूमितल भो आकाश भै जग्मग,
गोठालाहरुको समाज पनि भो यो देशमा प्रातिभ,
कस्तो चक्र छ कालको ! जुन घुमी पाइन्न के सौरभ? ॥

५१

हुन्थ्यो विस्मयदेखि ‘मानगृह’ का स्थापत्यको दक्षता,
यौटा लिच्छवि-शिल्पको चहकिलो दृष्टान्त हो जो उ ता,
भै सङ्गीत र चित्रलेखन—कला उल्लासिलो लोक भो,
भै उद्गीथ र अन्य गायन भला भूलोक स्वर्लोक भो । ॥

५२

जाँदा स्वर्ग पिता, सती हुनसँगै जाने जनित्रीकन
सम्झाएर फिराउने नृपतिको गर्थे प्रजा वर्णन,
ज्यूँदै सल्लिकनु पाप हो, सृजनमा मर्ने र बाँच्ने पनि
स्रष्टाको छ विधान, सम्झनु यही औचित्य भन्थे उनी ॥

५३

गर्दा शासन ती भए न त कडा वा कोमल प्रायशः,
जल्ले शून्य हुँदा उपद्रव, भयो जीवन्त शान्ति स्वतः,
भन्थे बात यथार्थ गुप्तचरले राखेर आस्था सदा,
श्रद्धा बढ्दछ कर्मचारि-जनमा निष्पक्ष शास्ता हुँदा ॥

५४

राजा वैदिक, बौद्ध धर्म दुइमै दिन्थे सम प्रेरणा,
धर्मद्रोह भए टिकिन्न पदमा भन्ने थियो धारणा,
मित्रै तुल्य थिए पराजितहरू पाएर फिर्ता जिमी,
पुत्रै तुल्य भए पराश्रितहरू हेर्दा उनैले पनि ॥

५५

भन्छन् मानिस देव-मन्दिरहरू निर्माण गर्ने नृप
हुन्छन् थोर, उनी थिए, अनि भए विद्वान्हरूका निज,
विद्वान्बाट भएर आदृत, भए राजा प्रजा-पूजित,
विद्वद्-वृन्द प्रसन्न राख्नु नृपको चातुर्य हो मुख्यतः ॥

५६

विद्वान्का पद, वाक्यले बखतमा दन्कन्छ दावानल,
विद्या, बुद्धि, चरित्र, त्याग जसको नेतृत्वका हुन् बल,
त्यस्ताको मत मान्न मन्जुर भए राजा प्रजावत्सल !
पैसो, जाल, फट्याइँको पथ हिँडे राजा महाकश्मल ॥

५७

तीजस्तै त्यस लिच्छवीय युगमा जो 'अंशुवर्मा' भए,
चीनी कोविद यात्रु^१बाट जसका धेरै प्रशंसा भए,
राखे भारत, चीनलाई यिनले मैत्री र कौटुम्बमा,
जो आँकेर नआँकिने छ, उसमा यै नीति हो उत्तमा ॥

५८

^१ हुएन साङ

यी राजा 'शिवदेव' का मनि महासामन्त मात्रै थिए,
गर्दा काम सबैजसो नृपतिमा विश्वास पादैरहे,
सामन्त-स्थितिमा हुँदा मुलुकमा भो द्वैध नै शासन,
राजा भिक्षु हुँदा लिए नृपतिकै यी ज्वाइँले आसन ॥

५९

यी राजेश्वर राजकीय गुणले शालीन आफैँ थिए,
जस्तो स्वर्णिम कान्ति हैम-पणमा आलीन आफैँ छ, ए !
लेख्थे ग्रन्थ अनेक, तल्लिखित हो त्यो, 'शब्द-विद्या' जुन,
मौलायो ठकुरी-प्रशासन हुँदा नित्य प्रजा-रञ्जन ॥

६०

चुक्ता पारिदिए प्रजा-ऋण, फिर्यो अर्कै नयाँ काँचुली,
भो 'सम्बत् ठकुरी' नवीन युगको अध्याय पैलो खुली,
चारैतर्फ विकास विस्तृत भयो, त्यो स्वर्णको रे ! युग,
सम्बत् नै जब 'हर्ष वत्सर' सरी, चल्थ्यो बनाई जग ॥

६१

यी लोक-प्रिय लोकबाट कहिने के विक्रमादित्य हुन् ?
यद्वा ती नभए, तिनै सरहको सत्कीर्तिका स्तम्भ हुन्,
राजाको परिवारमा करबलै टक्र्याइने दस्तुर,
यस्तै अन्य प्रकारका कर हटे प्यारा प्रजा खातिर ॥

६२

राजा वैदिक हुन्, थियो मुलुकमा त्यै राजधर्म स्वतः,
मान्दा लौकिक बौद्ध धर्म पनि ती सम्पूर्णका आदृत,
मुद्रामा निज नाम, चिन्ह रविको राखे, शिला-लेखमा
पाइन्छन् यिनका प्रशस्ति-रचना सद्धार्मिक क्षेत्रमा ॥

६३

घन्के आश्रम वेदपाठहरुले, यज्ञीय भो त्यो युग,
थन्केनन् तर है ! अवैदिकहरु कामी कतै लुगलुग,
राजा वैदिक-बौद्ध धर्म दुइटै मान्ने हुँदा जायज,
कयै जन्मे कि त्यही सुवर्ण-युगमा स्वर्गीय ती पूर्वज ! ॥

६४

पूर्वी आश्रम-सुप्रथा अनि चतुर्वर्ण-व्यवस्थादिको
यो वेला यस देशमा प्रगति भो जो शान्तिकै स्रोत हो,
शान्तिक्षेत्र बनाउने विधि यही सर्वत्र पैले थियो,
जो उच्चारण गर्नुसम्म नहुने दुर्भाग्य ऐले भयो ! ॥

६५

छाना माथिचढी टिपी उडुहरू जम्मै जडेका सरि,
खम्बा, बारदली हुने झिलिमिली रत्नावलीले गरी
काला वादल ठोकिँदा गजुरमा विद्युत् हुने झल्मल,
शिल्पीको पहिचान हो कि युगका 'कैलास कूटालय' ॥

६६

यो आकाश छुने महाभवनका सातै तल्लाका छत
तामाका झिँगटी र चार सुरमा धारा हुने स्वर्णित ।
देखिन्थ्यो अलकापुरीस्थ गृहको सौन्दर्य जित्तोसरि,
मान्छेका चल नेत्रपङ्क्ति जसमा अड्थे नझिम्कीवरी ॥

६७

भर्दा भर्भरै निर्भरी भवनका चारै कुनाबाट रे '
वर्षा हो कि भनी मयूर मदमा नाच्थे अकालै अरे !
भन्थ्यो वा भयभीत देव-शिवको कैलास "कैलास यो
छाँगा छड्छड् झार्छ मैसरि, शिवै भुल्लान् कि आफ्नो थलो!"

६८

भित्ते चित्र बताउँथे रसिकका सौन्दर्यको अस्मिता
भक्ति, प्रेम र वासना जुन हवोस्, खोल्थे तिनै भित्तिका,
रोजै नर्तन, गान, वादन, जहाँ हुन्थे निजी गर्वले
यद्वा सिकन पठाउँथे अमरका बाला कि गन्धर्वले ! ॥

६९

संगोष्ठीहरु पर्व-पर्व जहिले साहित्यका चल्दथे,
रक्तोष्ठीहरुका जमात तहिले लालित्यमा खुल्दथे,
छन्दोगुम्फित पद्यकाव्य, कविले पढ्दा मिलाई लय
बूढासम्म वयस्क भैं रसिकको देखाउँथे आशय ॥

७०

भल्किन्थ्यो भरिलो कला—भवनको उल्लास नेपालमा,
चीनी यात्रु^१ परे अचम्म जसको निर्दोष आलोकमा,
लेखेछन् उनले बयान, तर हा ! भग्नावशेषै पनि
पाइन्नन्, बरु सीप यी नगरमा बाँकी छ ऐले पनि ॥

७१

अर्को सात तले त्रिभाग रहने 'भद्राधिवासालय'
माथिल्लो जसको त वासगृहले पार्थो निकै विस्मय,
मान्छे आइ जहाँ हजारन बसून् क्यै साँगुरो हुन्थ्यो ।
दामी माणिक, रत्न, मूर्तिहरुले जो भल्भलाकार थ्यो ॥

७२

छोरी हुन् 'भृकुटी' तिनै नृपतिकी? या लिच्छवीया सुता?
ब्याहा-बन्धन 'शुद्धजीव' सँग भो, जो भूप हुन् भोटका,
पुग्दा ती हिम-शैलका शिखरमा नेपाल हेरी बसिन्,
ढोगी आँसु बहाइ बढ्दकरले मागी विदा टोलिइन् ॥

७३

भन्थिन् रे ! "जुन बौद्ध धर्म छ ममा, त्यो दाइजो अक्षय !
भूमाता ! म चिरायु होउँ त्यसले गै भोटमा निश्चय,
भुस्तिघ्रेसँग यो मुलायम तनू टाँसेर बस्छे जब,
तिम्रो सुन्दर, शान्त काख भडुँवा आई नभाँड्लान् तब ॥

७४

मैले चाल्न सकें भने विपुल त्यो साम्राज्यमा पाइला,
बन्ला धूमिल अग्नि निर्मल शिखी बेमाखिँदा स्याउला,
शान्तिक्षेत्र खुलाउँला म जननी ! तिम्रा पनि द्वारमा,
पूरा सभ्य भविष्य पार्न सकुँला यो मूर्ख संसारमा !" ॥

७५

बाचा यत्ति गरी पुगिन् छवि लिई ती रात्रिको राज्यमा ।
कस्तूरी अति मग्मगाइ रहने या रेशमी राज्यमा !
भोग्ने मात्र सुसाउने पवनले हम्की रहेका थिए,
कामासक्त नृपाल नूतन-वधू पर्खिरहेका थिए ॥

७६

^१ बाइ ह्वेन-चै

ती हाँस्ता पतिका समक्ष उनले त्यो हास्य—रेखाभरि
देखे सत्य र शान्तिका चहकिला झिल्काहरू त्यै घरी,
मारे रे ! मनको निशाचर, महान् व्यक्तित्व गर्देन के ?
बस्ता काख भरेर दीप—वदना, जो दीपदानी बने ! ॥

७७

छोपेनन् मन भोगका लहडले, सङ्कल्प पुग्दैगयो,
राजा, रङ्ग दुवै समान गरिँदा के भोट ! चीनै भुक्त्यो, !
तारा^१ भै भृकुटी कुटी, महलमा बुद्धत्व चम्काउँथिन्,
रानी भै अनि 'शुद्धजीव' नृपको मूर्खत्व सम्पाउँथिन् ॥

७८

छोरीको बलिदान हो ! जुन परिन् भोटे विढङ्गीसँग,
नेपाली क्षितिको परन्तु वर भो त्यो देश व्यूँझाउन,
राजाको नगरूँ बयान ! उनको सामर्थ्यकै होँ कमी !
छोरीको पुरुषार्थ यो मुलुकले बिसन्न कैल्यै पनि ॥

७९

नाति श्री 'शिवदेव' का, 'उदय' का छोरा 'नरेन्द्र' प्रति,
शाही मददत शुद्धजीव^२-नृपको भो भोट बस्ता अति,
काका दुष्ट हुँदा लखेटिइ पिता बस्थे लुकी भोटमा,
खोसे त्यो पितृपीठ, अंशु कुलमा जो थ्यो, यिनैले यहाँ ॥

८०

ती दोस्त्रा 'जयदेव' लाई कहिल्यै बिसन्न यो लेखनी,
जो हुन् लिच्छवि-राजकीय-कुलमा राम्रा, उज्याला मणि,
मीठो, संस्कृत, भावपूर्ण जसको पद्यावलीले मन
हर्च्यो रे त्यसरी ! भएन जसरी हर्ने प्रियालिङ्गन ! ॥

८१

मानिन्थे जनमा जनार्दन खुपी, चारित्र्यको दृष्टिले,
खालि द्रव्य-कुलीनता र पदले मानिन्नथ्यो लोकले,
“ यै हो राष्ट्रियता, व्यवस्थिति दहो पार्ने महासाधन,
यै हो उन्नतिको जरो, जनपदी सामर्थ्य ! ” भन्थे जन ॥

८२

^१ हरित तारा । ^२ सङ्ग चङ्ग गम्मा

मिल्थ्यो लिच्छविको प्रशासन-कला ती मौर्य वा गुप्तमा,
जल्लाई तर कालले गरिदियो नेपालकै उत्तमा,
मूली भारत-सभ्यता पर नभै आफन्त बन्दा बडो,
नेपालीसित भारतीयजनको कौटुम्ब गाँठो गढ्यो ॥

८३

नेपालीहरुको सुसभ्यपनले भो भोट आकर्षित,
अज्ञात स्थलका हिमालतलका घाटी भए चर्चित,
पूरा रात भरी निदाइ रहने अज्ञात गल्ली यथा
भुल्केमा रवि पूर्वका शिखरमा, प्रज्ञात हुन्छन् तथा ॥

८४

भो आवागमन प्रशस्त र भए बाटा तिनै चीनका,
मैत्रीमा अनि चीन, भारत, भए आबद्ध यो दूनका,
मैत्री हुन्छ टिकाउ, कन्चन, दुवैलाई मिले मददत,
के रामायणमा मनुष्य-कपिको दोस्ती त्यसै भो नि त? ॥

८५

मुद्राको गहकाइले मुलुकको सम्पन्नता खोल्दछ,
हेरे लिच्छवि-राजका पणहरू, त्यै भव्यता बोल्दछ,
त्यस्तो उज्ज्वल राजकीय कुलको मुक्तावलीमा पनि
निस्के निश्छवि नै, छिरेन तर है ! मुगलानको सन्सनी ॥

८६

यस्तै थ्यो तर काल-चक्र सबको मारेर फन्को घुम्यो,
राज्य-श्री 'जयकामदेव' पछि ता यो वंशबाटै गुम्यो,
केही काल समाइ वैश्य-ठकुरी, जो हुन् नुवाकोटका,
फर्के तापनि अंशुवर्म-कुलमा, पाइन्नथ्यो प्राक्-छटा ॥

८७

भुङ्गोबाट उछिट्टिने झिलझिले झिल्का फिलिङ्गासरि,
केन्द्राधीन, अशान्त राज्यहरुले आफ्नै उठाए धुरी,
भो नौलो कुलको ध्वजा फिरिफिरी केन्द्रीय राज्योपरि,
त्यो वेला युग अन्धकार! धरती बोक्थिन् झिना जुन्किरी ॥

८८

पूर्वार्द्ध समाप्त
हरिशरणम्

उत्तरार्ध

(क)

यै वेला 'सिमरौन' नाम गढका राजा यहाँ उत्रिए,
देखे दुर्बलता, छुँदै न र कहाँ आकामिणी शक्तिले ?
पैला मल्ल लखेटिँदा सहजमै, ती 'नान्य' को राज भो,
जस्ता हुन्-न ! उपत्यका-धरणिले स्वामी त मान्नेपर्यो॥

१

आएनन् पछि राज्य गर्न उनका सन्तान कोही पनि,
राजा भै 'अरिमल्ल' मल्ल कुलको भण्डा उठ्यो सन्तनी।
जुम्लाका खस-मल्लका पनि परिन् आधीन्यमा मेदिनी,
चोखिन्छिन् अवनी परे पनि बलात्कार क्रिया निर्धृणी ॥

२

पर्नाले खसको दुराक्रम, भयो नेपालमा दुर्गति,
मर्नाले 'जयरुद्र' आक्रमणमा छोरी भइन् भूपति,
जेहोस्, आखिरमा 'कुशीनगर' का छयौ-छाउका मल्लले,
भोगे भूमि, छ वीर-भोग्य वसुधा के ताक्नु वा क्षुल्लले ! ॥

३

कोहुन् मल्ल? कि यै हिमाल तलको भूभागका मल्ल हुन्?
फैलेथ्यो गणराज्यभूमि जसको, जो कीर्ति-जाज्वल्य हुन्,
यै राज्यान्तर त्यो कुशीनगर हो, जो बुद्धको अन्त्य-भू,
हत्यार्इकन गण्डकी-स्थल यता आए कि मल्ल-प्रभु ? ॥

४

यै वेला यस देशका जब असी ठूला कलाकारले
आफ्नो मूर्ति-कला सिकाउन पुगी आमन्त्रिदा चीनले,
सेतो स्तूप खडा गरे नगरमा, त्यो स्तम्भ भो मैत्रिक,
नेता हुन् 'बलबाहु', हो 'अरनिको' संज्ञा त चीनीकृत ॥

५

राज्यश्री अब फेरि मल्ल-कुलमा आइन् गरी उत्सव,
ज्योतिष्मान् कुलका 'जयस्थिति' भए राजा विवेकी नव,
जाति, श्रेणि र सम्प्रदायहरुको अन्योल छायाँमनि
भो सामाजिक भव्य संगठन, जो देखिन्छ ऐल्यै पनि ॥

६

पैले खालि कसूरदारहरुमा हुन्थ्यो तनू-ताडना,
ऐले आर्थिक दण्ड कायम भयो, जो मानवी भावना !
जग्गाको अभिलेखका सँगसँगै नापी-व्यवस्था भयो,
बाटाका अनुसार नै सहरका आवासको मोल भो ॥

७

राखी धर्म सहिष्णुता गरिरहे सम्मान धर्मिष्ठको,
जल्ले नीति र बुद्धिको प्रखरता भूपालको प्रस्टियो,
नेवारी अनि देव-वाणि दुइकै चल्थे नदी छड्छड
जल्ले नर्तन, गान, वादनसँगै साहित्य भो चंचम, ॥

८

'उन्मत्तेश्वर' भैरव प्रभु भए ती भूपले स्थापित,
जो छन् दक्षिण भेकमा पशुपति-स्थानै अगाडि स्थित,
कस्तो भव्य कला छ ! कक्ष जसको पैले अँध्यारो थियो,
जीर्णोद्धार गरेर छ्याड्छ गरिंदा ऐले, रहस्यै उड्यो ! ॥

९

सन्तानै नहुने, उमेर रहने पस्थे र ढोग्थे जहाँ
माग्थे सन्तति, काम शक्ति नहुने त्यै शक्ति माग्थे जहाँ,
हा ! छर्लङ्ग गराइयो ! शरमले ढोग्ने कुरो बन्द भो !
हा ! हाम्रा तरुणी तथा तरुणको आनन्द नै मन्द भो ! ॥

१०

गर्दा शासन 'यक्षमल्ल' नृपले भो वीर-गाथा निकै,
बाँडे राज्य परन्तु मोह-मदले सन्तानमा अंश भैं,
जस्तो पाटन, भादगाउँ र वने-पा, काठमाण्डू भए,
यी टुक्रा तर वंशबीच विषका वृक्षावली रोपिए ॥

११

बिता होइन. राज्य, कोष न त हो आफ्नो महीपालको,
सेना हुन् न त भृत्य वा न प्रहरी वा कर्मचारी न हो,
राजा नामक माथिको पद प्रजाबाटै दिएको-न-हो !
यस्तो तर्क भएन कति ! उनले यो राज्य बाँडे, अहो ! ॥

१२

सारै दुःस्थिति भो, अकार्य भगडा आफन्त-आफन्त भो,
सारै निर्बल राज्य भो, बल गुमे, के काम राजन्यको !
पुत्रीलाइ प्रदत्त पाटन भयो उन्मुक्त एकातिर,
पाई पैत्रिक राज्य पुत्रहरु भन् मैमत्त अर्कातिर ॥

१३

वर्षाका पछि भादगाउँ र बने-पा एकछत्री भए,
त्यस्तै पाटन, काष्ठमण्डप मिले, फेरि द्विछत्री भए,
कैले पाटनमा प्रधानहरुको उन्मत्तता छाउँथ्यो,
कैले त्यो पनि भादगाउँ नृपकां आधीन्यमा आउँथ्यो ॥

१४, (ख)

श्रीनारायणका चतुर्भुजमयी राम्रा चतुर्मूर्तिको
जल्ले स्थापन भक्तिले पशुपति-स्थानै मुखेन्जी गर्‍यो,
'दत्तात्रेय'-सुभव्य देवल रची जल्ले गुठी राखियो,
तीहुन् भूपति 'विश्वमल्ल', अनि पो त्यो भादगाँवै उठ्यो ॥

१५

पाटी, मन्दिर वा नयाँ पशुपति-स्थानादिका स्थापक,
खेती खूप सपार्न साहस दिने, सद्ग्रन्थका लेखक,
राजा हुन् जुन भादगाउँपुरका, संज्ञा 'जितामित्र' हो,
लेखे नाटक 'अश्वमेध' उनले, नामार्थ पूरा भयो ॥

१६

मूर्ति-स्थापन भव्य देवलहरू निर्माण गर्ने सदा
हुन् मल्लोज्ज्वल 'भूपतीन्द्र', जसको प्रख्याति भो सर्वदा,
क्या निर्माण छ 'हत्यातपोल' यिनको! प्रासाद कस्तो अनि!
कस्तो सामु सुवर्ण-मण्डित, निजी मूर्ति प्रभा-रञ्जनी ! ॥

१७

राजा त्यै पुरमा भए 'रणजित' श्री पाउने अन्तिम,
गोर्खाका नृप^१ पुत्र-मित्र हुनु नै राजत्व हो अन्तिम
भाँकेथे बल, छिद्र मल्लहरुको त्यै मित्रता पाउँदा,
आँकेथे त्रिपुरी हत्याउँछु भनी, कल्ले बुझ्यो मन्सुवा ? ॥

१८, (ग)

यो नेपाल-उपत्यका थरिथरी औल्याइने राज्यले
कैले अश्रुमुखी बनी, हँसमुखी कैलेभने भाग्यले,
हुन्थ्यो खालि कतै त दुर्दिन भने, खुल्ल्यो कतै सद्-दिन,
जस्तो पाटन, वाटिका-कुटज भैं, फक्यो लिई लक्षण ॥

१९

जैले पाटन-भूमि 'सिद्धिनरसिंह' स्नेहले पोस्तथे,
तैले लालित-लेखिकासरि सबै सिद्धि स्वयं पस्तथे,
प्रातःकाल हुने-हुने प्रहरमा स्वप्ना हुँदाका क्षण
पाएरे ! दरबारसामु यिनले श्रीकृष्णको दर्शन ॥

२०

देखेहुन् नव नील नीरदसरी नीलाम्मिका हरि,
सानै सस्मित सुन्तले अधरको माधुर्य वंशीभरि,
चङ्खे चञ्चुर चक्षुका चहकले चैतन्य चम्काउने
दुखैदुःख दनन्न दन्किइरँदो संसार बिसाउने ! ॥

२१

ब्यूँभे तापनि, चित्त चिन्मय भई निश्चिन्त आनन्दको
भो होला अनुभूति-भूति ! कहनै सक्तैन वाक्छन्द यो !
आयो हो अनि आत्म-भाव सबमा त्यै ज्ञेयको ज्ञानले !
यौटै ईश्वर यो चराचर जगत् देखेहुनन् ध्यानले ! ॥

२२

राधा-कृष्ण चकोरवत् युगलको, त्यै स्वप्न-भूमीनिर
भावोत्पादक, भव्य मन्दिर रचे, मानौ कला-मन्दिर ।
एक्काईस गजूरकी 'नगरिणी शैली' हुने सुन्दर,
यद्वा आर्यकला प्रपूर्ण ! जसको भो ख्याति धर्तीभर ॥

२३

^१ पृथ्वीनारायण शाह

ढुङ्गैको मन होस्, पगाल्दछ अभै स्थापत्यको दक्षता,
भन्छन् पर्यटकै प्रसन्न मनले कस्तो कलाकारिता !
राम्रा अक्षरमा शिलाभरि अभै गीता भए अङ्कित,
शुद्धैशुद्ध भए त भन् ! भलभली टप्कन्छ कृष्णामृत ॥

२३

भागो शत्रुहरू पराजित भई संस्थापनाकै दिन,
सत्कर्मार्षितका निमित्त भगवान् हुन्छन् सदालम्बन,
जीवन्मुक्त भनी प्रबुद्धजनले हेर्ने यिनैलाई हो,
विद्वन्मण्डलले बयान बहुतै गर्ने यिनैलाई हो ॥

२४

गर्दा 'सिद्धि विनायक' स्थिरतया संस्थापना भक्तिले,
गर्दा फेरि 'तलेजु' को नगरमा संस्थापना शक्तिले,
जीर्णोद्धार हुँदा बहालहरूको आनन्दमा यी बसे,
व्यापारीहरूलाई साहस दिँदा ती 'देव भूमी'^१ पसे ॥

२५

पुण्यात्मा यिनले गरी दश दिशा तीर्थाटन श्रद्धया,
छोरालाई लगाइ राज तिलकै स्वामित्व दी इच्छया,
राधाकृष्ण-पदानुरक्त रहँदा संन्यास तुर्याश्रम
गङ्गाछेउ लिए र आत्म-रसमा बाँकी बिताए दिन ॥

२७

वानप्रस्थपछाडिको, विजनको संन्यासको आश्रम
मोक्षद्वार खुलाउँथ्यो जगतको मेटेर मिथ्या भ्रम,
एकान्त स्थलमा बसेर यिनले आनन्द भोगे जुन,
त्यो आनन्द सुरेन्द्रले पनि कसै सक्तैनथे पाउन ॥

२८

जैले पाटन वाटिका विपदको घाटी बन्यो पापमा,
तैले स्वस्थ उपत्यका धमिलिई, मानों परी श्रापमा !
राजा 'राज्यप्रकाश'लाई कसरी जन्जालमा पारियो !
आँखासम्म उखेलिँदा सुमुखको सौन्दर्य नै मारियो ! ॥

२९

^१ ह्लासा (तिब्बतको राजधानी)

हा ! कस्तो नि ! अमानवीय करनी यो मानवी भूमिमा !
 के यस्तो इतिहास भो जगतले हेर्ने नयाँ दूनमा !
 कस्तो काल त्यहाँ पस्यो ! नरजुनी कस्तो नि बेहाल भो !
 जन्मेदेखि सँगै हुने पुरुषको दृक्-स्वर्ग पाताल भो ! ॥

३०

रानीले कति आँसुबाट मुखका खाल्डा भरेकी हुनन् !
 राजाले कति राजकीय पद नै दुर्भाग्य माने हुनन् !
 लोकैले कति दानवीय मनका लाई सरापे हुनन् !
 जानेनन् तर लोक-सङ्गठनको सामर्थ्य ! निर्बोध हुन् ! ॥

३१

राजाको पजनी प्रधानहरूले गर्थे र भूपालको
 पुत्री-वंशज 'विश्वजित्' कन दिए त्यो पीठ जन्जालको,
 यौटी स्त्रीसँग दोषलाई बबुरा ती 'विश्वजित्' काटिए,
 मानौं त्यो रगती पिएर चितुवा पापीहरू पोटिए ! ॥

३२

चाँडै दोहरियो अमानव क्रिया ! कस्ता त्यहाँ मानव !
 पैलेको पछुताउसम्म नहुने कस्ता त्यहाँ दानव !
 मान्छेको मुटुमा पनि प्रतिपलै के राक्षसी रक्त छ ?
 यस्तै हो त भने मनुष्य तनुको यो सिर्जनै व्यर्थ छ ! ॥

३३, (घ)

पाएथे जब 'रत्नमल्ल' नृपले यो काठमाडौं पुर,
 त्यो वेला सरदारवर्ग-ठकुरी गर्थे निकै घुर्घुर,
 तीमध्ये वश एक भो र उसले हत्या सबैको गर्यो,
 हत्यारा त्यस एकको पनि गरे हत्या, अचम्मै भयो ! ॥

३४

त्यस्तै हुन् ठकुरी अहंमद हुने धाकी नुवाकोटका,
 भिल्का भैकन अग्निका नृपतिले स्वाहा बनाए तदा,
 भोटेले जव भूमिने सुर कसे, पाल्पा र तेह्रौँतका
 ल्याए मद्दत, ती दवे, नगरमा बत्ती बले शान्तिका ॥

३५

मिल्दा राज 'महीन्द्र मल्ल' नृपले चाँदी भिकाईकन
छापी मोहर, मानदेव टक भैं राखेर नामाङ्कन,
ऐलेसम्म 'महीन्द्र मल्लि' भनिदै छन् अर्ध रू. मोहर,
खोजिन्छन् पनि जो गृहस्थहरूले दीपावली खातिर ॥

३६

जो स्वर्णाक्षरबाट लेख्य नृप हुन्, ती पुण्यवान्का कृति
लेख्ने उत्सुकता भए पनि, ममा कम्ती छ लेख्ने गति !
काला अक्षरले क्रमैसँग यहाँ कोनै पर्यो तीकन,
जो सिंहासनमा डटेर कसिए धर्ती उँधो लाउन ॥

३७

राजा हुन् 'शिवमल्ल' पुत्र उनका नामाग्र पर्ने 'सदा'
अश्वारोहण सौख मात्र नभई केटी सँगेट्थे तदा,
जात्रा, पर्व, मनाउने युवतिमा गर्थे बलात्कार रे !
गोदेरे ! दुनियाँ जुटी, अनि लुके, लुक्ता हिँड्यो राज रे ॥

३८

जो 'लक्ष्मीनरसिंह मल्ल' नृप हुन्, ती हुन् निकै कीर्तित,
जल्ले सत्तल 'काष्ठमण्डप' रचे यौटै महावृक्षतः,
मान्छे लोककथा यसै विषयमा भन्छन् अनेकौं थरी,
के हो वास्तव ? 'काष्ठमण्डप' भनी नामाङ्कित भो पुरी ॥

३९

आफ्नो नित्य, भलो चिताइरहने श्रीमान् तथा बुद्धिमान्
काजी 'भीम' थिए, परन्तु यिनले मारे तिनैलाई भन्
उल्टो बात सुने, मरेपछि भने सुल्टो सुने जो थियो,
पश्चात्ताप परेर पागल हुँदै छाडे धराधाम यो ॥

४०

राजाका दरबारको नजिककै नारायणस्थानको
सारा देश-विदेश-विश्रुत-स्वयम्भू-चैत्यका वज्रको,
नेपाली इतिहास-धाम हनुमान् ढोका र ती वीरको
निर्माता जुन हुन्, कुरो छ तिनको हाँसो तथा आँसुको ॥

४१

ती हुन् भूप 'प्रतापमल्ल', कुलमा मानों अमूल्यै मणि
लेख्ये संस्कृत पद्य खोलि रसका उल्लोल कल्लोलिनी,
शब्दाडम्बरले छ शुष्क कविता भन्ने कुनै छन्, भनून् !
त्यस्तै संरचना दिने कति भए नेपालमा ? ती गनून् ! ॥

४२

आफूलाई 'कवीन्द्र' घोषित गरे काव्यीय टङ्कारले,
हाँसेहुन् कति ! किन्तु हुन् कवि यिनी, बोले अहङ्कारले,
धर्मोदार थिए र देवहरूको गर्थे पनि स्थापना,
त्यस्तै बौद्ध-विहारको र कविता लेखेर राख्ये त्यहाँ ॥

४३

यै वेला जनदृष्टि गोचर भइन् अव्यक्त 'गुह्येश्वरी'
जो गुह्यस्थलपात भैकन 'सती' निस्कन् यहाँ यस्तरी
पूजा रोज चलाउनाकन गरे भूपालले तर्जुमा,
राजा हुन् कवि-धर्म, धर्म, गुणका आधार ज्यूँदा नयाँ ॥

४४

यस्ता भावुक भूपका दुइ थिए रानी मनोहारिणी,
जे, जो काम-कला, विलास कविले खोज्ये तिनै पूरणी,
हेरेहुन् सुकुमार अङ्गहरूमा सौन्दर्य नानावली !
कोरेहुन् कविता भिकेर तिनका सम्पूर्ण रत्नावली ! ॥

४५

यो के दोष भयो ? थियो रसिकको साहित्यमा लालसा !
जानेको उपभोग गर्न तरुणी पत्नी हुँदा सालसा !
किन्तु व्यर्थ नृपत्वको मद लिने मृत्पिण्डका खातिर
ती पर्याप्त कहाँ भए र ! नृपका आँखा घुमे बाहिर ॥

४६

चढ्दो यौवन भारले लचकिने मुग्धाङ्गना ल्याइए,
कैल्यै कोमलता नजाँचिइ त्यसै जो साँचिएका थिए,
कोही भर्भर बैसको हुरुहुरे ज्वाला बलेका थिए,
कोही उन्मद कालको हलचली चल्दा बिहालै थिए ॥

४७

कोही आइपुगे स्वयं मदनको उल्लासका अम्मली,
कोही तीक्ष्ण कटाक्षको चमकमा दम्भोलिको दम्भ ली,
सप्को भारि-सह्यारि-भारि-रहने आए कयौं चञ्चली,
तीमध्ये पनि छानिए पुरुषले निर्दोषिणी मङ्गली ॥

४८

पूरा तीन सय व्यवस्थित भए नेपालका अप्सरा,
रोजै फूलहरू फुली महकिने उद्यान भो आसरा,
जस्तो भोग-विलासमा मन बढ्यो, उस्तै जुटेका थिए,
गाईको चरुवा बथानबिच ती साँढे अजड देखिए ॥

४९

मर्दाहुन् कति लाजले नजिकमा तानेर राख्ताहुँदि,
सर्दाहुन् कति चाहिँ सामु पहिलो पालो सखीको मिची,
तर्दाहुन् कति खण्डिता दिनदिनै ईर्ष्यालु आँखाहरू,
गर्दाहुन् कसरी सबैसँग यिनी एकान्त लीलाहरू ॥

५०

यस्ता भोग-विलासले दिन, निशा धेरै बिताए पनि,
कैल्यै तृप्ति भएन, तृप्ति किन होस् ! यो वृत्ति यस्तै छ नि!
विद्यामा, कवि धर्ममा, विहित ती सद्धर्ममा, ख्यातिमा
त्यो बढ्दो मनरोक्न शक्ति नहुने कस्तो घृणी कामना !!!

५१

मान्छे आसुर-दैव-वैभव लिई जन्मिन्छ यो मूर्तिमा,
यो हो तापनि, गर्दछन् कति घृणा त्यो आसुरी वृत्तिमा,
भोगेप्सा यिनको बढ्यो कुन कहाँ सक्थी र पुर्त्याउन ?
खोजे पाशव भोगको रहरमा हा ! बालिकासङ्गम ! ॥

५२

बाला यौवन-रागले रति पनि स्पर्शै नभा'की थिइन्,
स्वास्नी मानिसको रजः-प्रकृतिमा जानै नभा'की थिइन्,
राजाको बल जोडमा जब परिन् ती आत्तिईहुन् कति !
उफ्री-पाफ्रिइ-रोइरोइ-चिथरी चिच्याइ-होलिन् कति ! ॥

५३

गर्थे सन्ठ पिशाच केलि विरजा ती बालिकाका सँग
खोज्ये सौरत-तृप्ति हाय ! विचरी नीली भइन् तत्क्षण,
पर्दा घर्षण भीमकाय बलको ती कोमला लत्रिइन्,
प्राणै छाडिदिइन् भनेर कि यही 'कामान्ध धिक्कार हुन्' ॥

५४

मर्ने बेस थियो ! समाज किनकि स्वीकार गर्दैन्थ्यो,
ब्यौलासाथ बिहे कबै नहुन्थ्यो ! बेकारमा बाँच्नुथ्यो,
राजालाई कलङ्क लाइदिनु नै वा दैवको लक्ष्यथ्यो !
छाडिन् प्राण ! यसैगरी कति अभै मर्छन् कठै ! देख्छ को ? ॥

५५

पश्चात्ताप पर्यो मरेपछि उनी, इच्छा मर्यो भोगमा,
सम्झी काल कलङ्क भूपति गले वैराग्यको रोगमा,
देखे पाप अकाट्य ! जीवन कथा निर्जीव भै प्रायशः
लाग्यो हो दरबार घोर नरकै, राजत्व त्यस्तै नि त ! ॥

५६

लाग्यो हो कविलाइ देह पनि नै घुम्दो कुनै प्रेत भै,
पृथ्वीका सुषमा, मुना, कलिहरू मार्ने मरुग्रीष्म भै,
ओछ्यानैबिच त्यै शरीर कुहुँदो रछ्यान सम्भे हुनन् !
रानीका पनि छेउछाउ नपरी टाढै बसेका हुनन् ! ॥

५७

प्रायश्चित्त निमित्त कोटि शिवको लिङ्ग प्रतिष्ठापन,
त्यस्तै दुष्कर कोटिहोम नृपले गर्दाभए तत्क्षण,
आफ्नो, ती परिवारको वजनमा दानै गरे काञ्चन,
राखे एक गजुर यी पशुपतिस्थानोपरि स्वर्णिम ॥

५८

'ज्ञानानन्द' र 'लम्बकर्ण' दुइटै आए यहाँ तान्त्रिक,
पाए स्वागत भूपबाट, तिनकै आदेश पाई तब
आफ्नो जीवन कालमै स्वपद त्यो पालो गरी वार्षिक,
चारोटा सुतमा दिएर विमनाः बन्दाभए भूमिप ॥

५९

कान्छामा कमले हुँदा मुलुकको मूर्धन्य त्यो आसन
आमा दङ्ग परिन् सबै तनयमा सिन्दूर देख्ताकन्,
पथ्र्यो सम्भन्नु है ! अनित्य छ भनी संसारको साधन !
चारोटै दिन राज्य-भोग गरिँदा अन्त्यै भयो जीवन ॥

६०

रानीको सुत-शोक क्यै शमित होस् भन्ने लिई धारणा
'रानी' नामक पोखरी शहरका साम्ने खनाए नयाँ
हात्ती पत्थरको जडेपछि त्यहीँ दख्खीनको तीरमा
पानी खान सुरेन्द्रको गज भरेजस्तो भयो रे ! त्यहाँ ॥

६१

बन्दा पुत्र-विहीन वंशतरुका आधार नै 'भास्कर'
छोरीका कुलका 'जगज्जय' भए राजा यहाँ आखिर
राजा बन्नु अगाडिका तर थिए छोरा र राजा भई
जन्मे फेरि र राज्यको हकलिने को हो ? भयो खुदुली ! ॥

६२

मन्त्री-'राज्यप्रकाश', पुत्रपछिका जो हुन्, लिऊन् भन्दथे,
राजा चाहिँ-'जयप्रकाश' अधिका जो हुन्, लिऊन् भन्दथे,
मर्नासाथ 'जगज्जय' प्रभु भए पैल्यै भएका सुत,
यस्तो विघ्न 'जयप्रकाश' नृपमा आयो सुरूमै स्वतः ॥

६३

चक्यो है गृहयुद्ध आखिर भए राजा स्वराज्यच्युत,
रानीसम्म भइन् विरुद्ध र भए 'ज्योतिप्रकाश' स्थित,
यी हुन् पुत्र, परन्तु बाल-नृप भै आमा भइन् रक्षिका,
राजा चाहिँ लुकी-लुकी दश दिशा घुम्थे यसै क्षेत्रका ॥

६४

राखे सैनिकले अपूर्व ममता, राजत्व भो प्रेरणा,
"हाम्रा भूप जयप्रकाश" यसरी भो सैनिकी घोषणा,
सैन्य-द्रोह भएर राज-बलले प्रासाद कब्जा गरे,
राखी ज्योतिप्रसाद काख, यिनले निर्घात चुम्बा लिए ॥

६५

रानी कैद परिन्, मरे भय भई मन्त्री स्वहत्या गरी,
रानीको भनिने युवा 'गरुडसिङ्' वैरीकहाँ गो डरी,
भ्राताको जसले भ्रिके नयन, ती उद्दण्ड के उम्किने !
प्राणै दण्डसमान हुर्मत लिँदा धेरै विरोधी बने ॥

६६

मान्छेलाई 'जयप्रकाश' अब ता चिन्नै नसक्ने भए,
को कस्तो छ? कता छ? दुश्मन यता हेर्थ्यो मिहीं दृष्टिले,
सेनामा मदसेहरू थपिदिँदा स्थानीय ता भड्किए,
जे होस्, तैपनि वीर साहस कहाँ छाड्छन् र ! सोच्तैरहे॥

६७

मानों-मल्ल-उपत्यका धरणिको के दाहिने लोचन
लाग्यो फर्फर फुर्न ! तीन पुरमै उल्टा थिए लक्षण !,
त्यै नीलो जलको सरोवर भए हुन्थ्यो कि भन्थिन् बरा !
देखीहुन् नर-रक्तको पछि हुने यौटा महान् पोखरा ! ॥

६८

'जयप्रकाश' हुन् राजा मल्लवंशीय अन्तिम,
भय-प्रसारको वेला आउँदैथ्यो धमाधम ! ॥

६९

काठमाडौं पुरी मात्र ह्वैन ! ह्वैन ! तिनै पुरी
मल्लकी राज्य-लक्ष्मीले छाड्दै थिन् अब सुस्तरी ! ॥

७०

भाग्यमा घाम लाग्दैमा छायाँ पर्दैन् भन्नु त
देखि प्रभात सन्ध्या नै बिसिने मूर्ख बन्नु छ ! ॥

७१

मनुष्य आउँछन्, जान्छन्, सृष्टिको क्रम हो यही,
तर संस्मृतिको रेखा जल्ले कोरे तिनै सही ॥

७२

चित्र- वास्तुकला -मूर्तिकला सङ्गीत-साहिती
मल्लकालिक हुन् दान, यी बिलाए, अधोगति ! ॥

७३

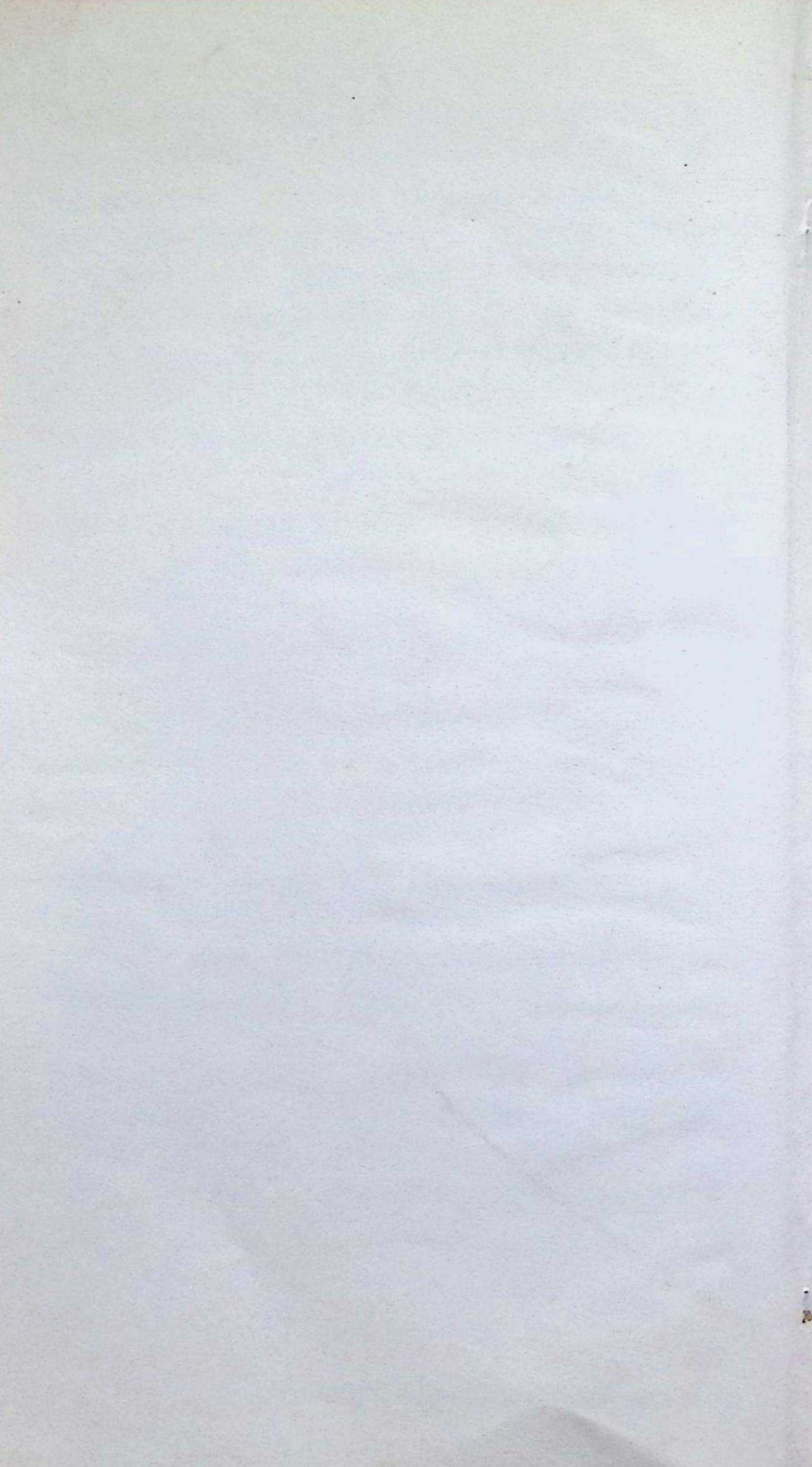
यो नागदहकी धर्ती थिई जस्ती मनस्विनी
त्यस्तै चित्रन के सक्थी लेखनी अतपस्विनी ! ॥

७४

इतिहाससँगै काव्य दुवैमा भो कि विच्युति !
विद्वान्सँग क्षमा मागछु भएको धृष्टताप्रति ॥

७५

समाप्त
हरिःशरणम्

लेखक-परिचय

लेखक : भरतराज शर्मा 'मन्थलीय'

जन्म : १९८२ वि.सं., मन्थली, रामेछाप

लेखकका प्रकाशित कृतिहरू

खण्डकाव्य : आठ (संस्कृतमा तीन, नेपालीमा पाँच)

काव्य : एक

महाकाव्य : तीन (संस्कृतमा एक, नेपालीमा दुई)

संस्कृतबाट अनुवाद : तीन

अङ्ग्रेजी कविताबाट पद्यानुवाद : एक

कथा : तीन

समालोचना : पाँच

संस्मरण लेख : दुई

अन्य लेख र कविताहरू शतशः

अप्रकाशित : अनेकन

Srishtidwayi

ISBN: 99933-118-0-4

Price: Rs. 50.00